JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

TIHOMIRA STEPINAC-FABIJANIĆ

NAČIN I KULTURA STANOVANJA U ISTRI, NA KRASU I SJEVERNOJADRANSKIM OTOCIMA: POVIJESNI PREGLED ARHITEKTONSKOG RAZVOJA

Poseban otisak iz:

»Problemi sjevernog Jadrana« — Svezak 5
Zavoda za povijesne i društvene znanosti Rijeka

ZAGREB 1985

27955

6. 11. 87. RI

Arhitektu Bedeniku
s poštovanjem,
Tihomira S.-F.

Tihomira Stepinac-Fabijanić

NAČIN I KULTURA STANOVANJA U ISTRI, NA KRASU I SJEVERNOJADRANSKIM OTOCIMA: POVIJESNI PREGLED ARHITEKTONSKOG RAZVOJA

SADRŽAJ

Uvod 199

Etnološko proučavanje ruralne arhitekture 199

a) Interdisciplinarni pristup proučavanju 199
b) Etnološko proučavanje stanovanja 200
c) Elementi organizacije ruralnog prostora 202
d) Pojmovi: selo — grad; narodno graditeljstvo — umjetno graditeljstvo . 202

Faktori povijesnog arhitektonskog razvoja 206

a) Povijesne i društvene prilike 206
b) Promjene društveno-ekonomskih odnosa 207
c) Oblik gospodarstva 208
d) Razvitak saobraćaja 208
e) Prirodne (geografske) okolnosti 209

Povijesni pregled ruralne arhitekture u Istri, na Krasu i sjevernojadranskih otocima 210

a) Tipovi ruralnih naselja s obzirom na povijesni razvoj 211
b) Etape u povijesnom razvoju naselja 214
I. Doba do sistematske urbanizacije (XI. st.) 214
II. Doba od XI. do XIII. stoljeća 215
III. Razdoblje od XV. do početka XIX. stoljeća 216
IV. Razdoblje od početka XIX. stoljeća nadalje 221
c) Tipovi i razvoj kuće i kućišta 221

Zaključak 229

Modalità e cultura abitazionale in Istria, sul Carso e sulle isole del Nord Adriatico: sintezi dello sviluppo storico-architettonico 230

UVOD

Prilikom proučavanja ruralne arhitekture[1] u Istri ukazala se potreba za sistematizacijom pojmova, podataka i izvora vezanih za tu problematiku.[2] Zbog toga je prvi dio ovog priloga koncipiran kao pokušaj da se pruži uvid u stavove i pojmove suvremenog etnološkog proučavanja ruralnog graditeljstva.

Dalji je zadatak ovog rada da na podlozi dostupnih podataka iz postojeće literature prikaže problematiku narodnog graditeljstva Istre, Krasa i sjevernojadranskih otoka — razvoj i rasprostranjenost stambene i gospodarske arhitekture na selu, odnosno u ruralnom naselju[3], kao i utjecaje koji su djelovali na tu arhitekturu.

ETNOLOŠKO PROUČAVANJE RURALNE ARHITEKTURE

a) Interdisciplinarni pristup proučavanju

Analiza razvoja arhitekture prema karakteristikama određene regije zahtijeva interdisciplinarni pristup: uz etnološki prikaz načina i kulture stanovanja[4] potrebna je i primjena saznanja iz drugih disciplina: arhitekture, povijesti umjetnosti, arheologije, povijesti, geografije i dr. Takav pogled na problematiku tradicijskog graditeljstva prisutan je u brojnim novijim radovima znanstvenih radnika tih pojedinačnih struka, kojima je svrha povijesna dokumentacija, valorizacija, i praktična primjena prilikom revitalizacijskih zahvata u ruralnim sredinama.[5]

---

[1] B. Rudofsky, Arhitektura bez arhitekta, Beograd 1976. (New York 1964). Autor u Predgovoru kaže: »Ova (arhitektura) je tako malo poznata da čak nemamo ni ime za nju. U nedostatku etikete za tu vrstu, zvaćemo je tradicionalnom, anonimnom, narodnom, autohtonom, ruralnom, već prema slučaju.« Dalje u tekstu nalazimo još ove nazive: arhitektura bez arhitekta, spontana arhitektura, primitivna arhitektura, egzotična arhitektura, skupna arhitektura, neznamenita arhitektura, rudimentarna arhitektura, protoindustrijska arhitektura.

[2] T. Stepinac-Fabijanić, Novija istraživanja i problemi ruralne arhitekture u Istri, Etnološka tribina 4—5, Zagreb 1983, str. 49—53.

[3] J. Marinko, Razvoj in revitalizacija slovenske vasi (Poglavlje 2: Opredelitev pojma ruralno naselje kot elementa raziskavanja), VTOZD Arhitektura, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1979, str. 14—20.

[4] A. Muraj, Transformiranje načina i kulture stanovanja u Jalševcu, Narodna umjetnost XIV, Zagreb 1977, str. 96, 97.

[5] P. Fister, Obnova in varstvo arhitekturne dediščine, Ljubljana 1979, str. 14, 22—27; M. Mušić, Vplivna področja med stilno arhitekturo in slovenskim ljudskim stavbarstvom v srednjem veku, Slovenski etnograf V, Ljubljana 1952, str. 52; I. Sedej, Etnološki spomenik in etnologija, Poglavja iz metodike etnoloških raziskav

Etnologija, kao društveno angažirana struka, povezuje se s arhitekturom i povijesti umjetnosti u zajedničkom cilju, a to je humanizacija prostora.[6] Upravo odnos čovjeka i prostora koji ga okružuje predstavlja središnji interes etnologa prilikom istraživanja ruralne arhitekture. U tom odnosu postoje dvije osnovne teme u vezi s organizacijom načina života: »Jedna je tema ona koja govori o organizaciji, oblikovanju p r o s t o r a prema zasadama predaje. Druga je ona koja govori o organizaciji, oblikovanju p o n a š a n j a, također prema zasadama predaje i na istom predajnom prostoru.«[7]

Materijalna kultura, na primjer zgrade i predmeti u njima, za etnologiju nisu interesantni kao neovisne pojave, ako se ne razmatraju s obzirom na njihovu socijalnu funkciju u okviru određene grupe ljudi (članova neke zajednice).[8] Suvremen etnološki pristup u izučavanju kulturnih pojava uzima u obzir s v e društvene skupine pojedinog razdoblja (prema načelu o jedinstvenosti povijesnog razvoja i međuodnosa društvenih skupina određenog razdoblja) i njihov odnos prema kulturnim dobrima.[9]

Budući da se etnološko zanimanje tek u novije vrijeme usmjerava na pitanja načina života (pa tako i načina i kulture stanovanja), na pojave raslojenosti društva i transformacije kulturnih oblika,[10] postoji mali broj radova koji uključuju evidentiranje (ne samo dokumentiranje) tradicijske arhitekture na terenu. Odsutnost širih (kompleksnih) etnoloških studija arhitekture pojedinačnih regija ili naselja razlogom je što još nije izrađena metodologija (uzorak) etnoloških istraživanja te vrste, iako bi takve studije morale postati osnova cjelokupnog odnosa prema tradicijskoj arhitektonskoj baštini.[11]

Istra predstavlja regionalnu cjelinu izvanredno pogodnu za takva kompleksna istraživanja povijesti, kulture i socijalnih odnosa, naročito u komparaciji sa suvremenim promjenama. Posebnu pažnju privlače istarski gradići na vrhovima brežuljaka, ili oni uz obalu, čiji su kameni oblici obilježeni stoljetnom tradicijom ruralno-urbanog načina života.

b) Etnološko proučavanje stanovanja

Stambenu kuću, gospodarske zgrade, privremeno naseljena skloništa, te općenito domaćinstvo i naselje svaka pojedina (od prije nabrojenih) struka uzima kao materijalni izvor za proučavanje života ljudi u prošlosti i danas. Pri tom

1, Ljubljana 1980, str. 26—38; M. P r e l o g, Cres, građevni razvoj jednog malog, starog grada, Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb 1964, str. 4, 5; D. S t e p i n a c, Povijesni razvoj i problemi revitalizacije starog grada Buzeta, Buzetski zbornik 6, Buzet 1983, str. 147—157.

[6] P. F i s t e r, Etnologija kot sestavina načrtovanja prenove urbanega in ruralnega prostora, Etnologija in sodobna slovenska družba, Brežice 1978. (Posavski muzej, knj. 5), str. 90—93.

[7] B. G o t t h a r d i P a v l o v s k y, Konzervatorski osvrt na etnografsku i folklornu građu u Istri, Rad XVII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Poreč 1970, Zagreb 1972, str. 31.

[8] A. M u r a j, nav. dj., str. 143.

[9] S. K r e m e n š e k, Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejše dobe, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1980, str. 68—69; I. S e d e j, nav. dj., str. 35.

[10] S. K r e m e n š e k, Obča etnologija, Filozoska fakulteta, Ljubljana 1973; Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Vprašalnice (1—11), Ljubljana 1976. (Vprašalnica V), str. 25.

[11] P. F i s t e r, Obnova in varstvo arhitekturne dediščine, Ljubljana 1979, str. 23; A. M u r a j, nav. dj., str. 143.

se uzimaju u obzir različiti oblici naselja i pojedinačnih kuća, njihova funkcionalnost, organizacija prostora, način gradnje i upotreba materijala, dekorativnost i estetski sklad, te prilagođenost kraju.

Detaljnim proučavanjem naselja, zgrada i njihovih detalja (posebno na gospodarskim objektima, koji su u svojoj arhitekturi zadržali mnoge arhaične oblike) otkrivaju se različiti oblici čovjekova bivanja, preživljavanja, socijalni razmjeri u sferi stanovanja, međusobni odnosi, običaji i navike, duhovne potrebe, umjetničke i kreativne pobude, kao i prepletanja sa susjednim i drugim kulturama u prošlosti i sadašnjosti. Graditeljstvo je od svoga početka najtješnje povezano s čovjekovim gospodarstvom, socijalnim odnosima i duhovnom usmjerenosti, te otkriva bolje nego bilo koje kulturno dobro raznolikost oblika i ideja, pa zato i ima tako važno mjesto u općoj ljudskoj kulturi.[12]

U određivanju predmeta rada za etnologa je važna spoznaja da je određeni objekt, odnosno kulturni spomenik, za njega zanimljiv utoliko koliko osvjetljuje način života, odnosno stanovanja određenog socijalnog sloja, a ne zbog sama njegova oblika ili umjetničke vrijednosti.[13] To, međutim, ne znači da je istraživanje oblika kroz povijest graditeljstva i umjetnosti besmisleno i nepotrebno, jer je u vrednovanju etnoloških spomenika ruralnog graditeljstva u prvom redu značajan likovni i estetski izgled, te arhitektonske odlike pojedinih razdoblja.

Dok je etnolog usmjeren na istraživanje tradicijskog kompleksa u graditeljstvu i njegove socijalne uloge u svakidašnjem načinu života ljudi, ispitujući direktno na terenu iskustva i mišljenje ljudi u određenoj sredini, dotle se povjesničar može osloniti samo na podatke koje nađe zapisane u arhivima; njega zanimaju dokumenti o autorima, graditeljima i njihovim naručiocima, a ne zanima ga anonimni stvaralac i njegova jednostavna, ali funkcionalna ostvarenja. Naravno, saznanja i jednog i drugog stručnjaka, ujedinjena, donose cjelokupnu sliku i shvaćanje cjeline: o povijesti nekoga naroda ne može se govoriti bez prikaza načina života ljudi (što suvremeni pristup povijesnoj znanosti i potvrđuje); u tom je sklopu čovjekov stan i oprema od posebne važnosti.

Arhitekt ima kontakt s terenom, ali on se svojim djelovanjem često želi nametnuti prirodi, nastoji postići monumentalnost i time zanemari humanost koja je sadržana u tradiciji. Ili, kako je to rekao arhitekt Aleksandar Freudenreich, koji je u svojoj knjizi divno povezao sve te poglede i različita ishodišta da bi pokazao »Kako narod gradi na području Hrvatske«[14]: »Teorijska raspravljanja o arhitektonskim i umjetničkim pitanjima obično ne donose stvarnih posljedaka, jer o tim problemima raspravljaju umjetnici i stručnjaci od kojih svaki ima svoj izgrađeni nazor na život i svijet, a osobito na svoje umijeće i na svoje znanje. Zato i rješava svaki umjetnik, svaki stručnjak — isti zadatak — na svoj poseban način. Kad je međutim riječ o gradnji seoskih domova mora se voditi računa o tome da su građevni oblici i građevni sastavi kojima su izgrađena naša sela *skupni izražaj* (potcrtala T. S. Fabijanić) svega što je uvjetovano posebnim načinom života seljaka. Njih nije stvorio školovani stručnjak, oni nisu nastali iz želja za stvaranjem nečeg novog, nego su produkt potre-

[12] Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Vprašalnica V, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1976, str. 26.

[13] I. S e d e j, nav. dj., str. 32.

[14] A. F r e u d e n r e i c h, Kako narod gradi, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb 1972, str. 18, 19.

ba i mogućnosti jedne zajednice, jednog kolektiva! To znači da su nastali primjenom gradiva koje stoji na raspolaganju, prilagođavanjem podneblju, stambenim i gospodarskim potrebama, historijskim, socijalnim okolnostima, a u nemaloj mjeri i težnjama za oplemenjivanjem i poboljšanjem uvjeta života. Prema tome, seosko graditeljstvo ima svoju kontinuiranu prošlost, davnu predaju i svoje stoljetno iskustvo. Seosko je graditeljstvo u punom smislu te riječi povezano s prilikama i okolinom u kojoj je niklo, pa će stručnjak i umjetnik poštivati i cijeniti djela koja je narod stvarao [.....] Ukratko: arhitekt kao stručnjak mora poznavati narodni život i narodno graditeljstvo svog naroda, a osobito onoga kraja u kojem i za koji gradi.«

Kakve su vitalne poruke narodnog graditeljstva, te »arhitekture bez arhitekta«, pokazuje arhitekt D. Salopek[15]: »Ambijenti narodnoga graditeljstva pomalo iščezavaju ali u idejnoj sferi raste značenje specifičnosti tog arhitektonskog govora (posebno na području stambene arhitekture), koji unatoč svim importiranim ili pokupljenim arhitektonsko-graditeljskim naplavinama ostaje snažna unutrašnja inspiracija i katalizator budućih ostvarenja... Selo je industrijom raseljeno, raslojeno, ali još uvijek prisutno i kao poruka i kao pouka, i kao zanemareni urbanistički problem našeg vremena.«

c) Elementi organizacije ruralnog prostora

Graditeljski element organizacije ruralnog prostora jesu:

1. *Kuća* — objekt koji služi za stanovanje porodici i gdje se nalazi (ili se nalazilo) *ognjište*, kao središte oko kojeg se okuplja porodica.

2. *Kućište, domaćinstvo* — stambeni i gospodarski dio šireg pojma kuće, zajedno s dvorištima, okućnicom. To je složena struktura, u kojoj se odvijaju razne funkcije: stanovanje, smještaj i obrada prinosa sa zemlje, držanje i uzgoj domaćih životinja itd.

3. *Naselje* — naseobinska jedinica koja obuhvaća a) samostojno gospodarstvo, b) zaselak, c) selo, d) mjesto (grad).

4. *Seoski ili komunalni teritorij* — područje koje selo iskorištava u svom radu i životu; to je cjelina koja najčvršće definira selo kao zajednicu u odnosu na druga sela (mjesta) i predstavlja *kulturnu pokrajinu.*[16] Kulturna pokrajina obuhvaća osim naselja i objekata u njemu također umjetničke (znamenja, kapelice, crkve itd.), prirodne (drveće, izvori, tekuće i stajaće vode itd.) i druge spomenike, koji su životno povezani s naseljem.

d) Pojmovi: selo — grad; narodno graditeljstvo — umjetno graditeljstvo

U svijetu su se razvile različite metode diferencijacije strukture sela i grada, a među njima možemo izdvojiti: sociološke razlike, broj stanovnika, funkcionalne razlike, stupanj urbanizacije, pravni značaj, kombinaciju broja stanovnika s postotkom isključivo agrarnih radnika, razlike po obliku, strukturi (te su razlike u mediteranskim naseljima vrlo male jer je tradicionalan zgusnuti sistem gradnje tih sela izgledom blizak starim srednjovjekovnim gradićima).[17]

Funkcionalne i povijesno-sociološke razlike možemo smatrati najodlučnijima za razvoj naselja. Takav pristup nalazimo i u radu A. Freudenreicha, koji dijeli graditeljsku baštinu na a) onu koja nam se u najvećem dijelu prikazuje u gradovima: umjetno graditeljstvo (stvarano u feudalne, crkvene, stambene, obrtne, industrijske i druge svrhe) i b) graditeljsku baštinu na selima: narodno graditeljstvo (objekti građeni po predaji s generacije u generaciju). »Razlike između dviju baština vuku svoj korijen iz dublje prošlosti, a ne iz mjesta u u kojima se nalaze. Glavna razlika u našim graditeljskim baštinama posljedica je društvenoekonomskih odnosa, stvarnih mogućnosti i napose suprotnosti u životnim shvaćanjima samih graditelja.«[18]

Ove kulturnohistorijske i društvenoekonomske uzroke podjele graditeljske baštine autor iznosi u tabelarnom prikazu njihovih međusobnih suprotnosti, koje ovdje možemo ukratko navesti:[19]

UMJETNO GRADITELJSTVO (urbanizam)	NARODNO GRADITELJSTVO (ruralizam)
Društvena baza graditelja i korisnika:	
Plemstvo, crkva, vojska, građanstvo — povlašten, civiliziran, školovan, obrazovan sloj;	Narod, seljaci, nadničari — neškolovan ili slabo školovan društveni sloj;
Materijalna baza:	
Novac i sredstva za proizvodnju, kupljeni strojevi i sirovine;	Ograničena sredstva za proizvodnju, oslon na vlastite predajne vještine, materijal iz prirode;
Najmljeni, plaćeni rad;	Vlastiti rad seljaka sa seoskim majstorom, uz pomoć suseljana;
Školovan, izučen stručnjak (majstor, umjetnik);	Neškolovan seoski majstor predajne vještine;
Arhitektonski izražaj:	
Civilizacija, univerzalizacija;	Predajna narodna kultura, specifičnosti;
Umjetna i umjetnička građevinska ostvarenja, uzor u djelima slavnih umjetnika i majstora;	Svrsishodne manje građevine, spontana umjetnička ostvarenja s uzorom u vlastitoj baštini, uz najnužnija unapređenja;
Opći evropski arhitektonski izražaj (stilovi) i prihvaćanje stranih ideja;	Specifičan lokalni tradicionalni izražaj, obzirno i kritičko primanje novoga, vjernost predaji;
Nestajanje veza s krajem u kojemu se gradi; pomodnost i mijenjanje sti-	Svestrana povezanost sa zemljom, morem, vodama; usavršavanje tradicio-

[15] D. Salopek, Arhitektura bez arhitekta, Savez arhitekata Hrvatske, Zagreb 1974, str. 15, 16.
[16] J. Marinko, nav. dj., str. 84.
[17] J. Marinko, isto, str. 14—18.
[18] A. Freudenreich, Narod gradi na ogoljelom krasu, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Zagreb-Beograd 1962, str. 7—11.
[19] A. Freudenreich, isto, str. 10.

lova u kratkim epohama;	nalnih rješenja, duge epohe i bljeda vremenska i stilska određenost;
Težnja za udobnošću, reprezentativnošću i raskoši — ukrašavanje;	Skromnost i funkcionalnost, podmirivanje osnovnih životnih potreba, ukras podređen funkcionalnosti.
Industrijska proizvodnja sa svrhom opće prodaje.	Rukotvorstvo seljačkog obrta za vlastite potrebe.

Uspoređujući sadržaje ovih natuknica, zaključujemo da se radi o suprotnostima koje su izvrstan pokazatelj specifičnosti svake pojedine od ovih dviju različitih grana graditeljstva. Te specifičnosti puno govore arhitektu, ali još više etnologu koji se bavi proučavanjem graditeljske baštine (suvremeno ruralno graditeljstvo više ne pokazuje sve te različitosti), jer upravo te suprotnosti ukazuju na bitne razlike u životnim okolnostima grada i sela u periodu do XX. stoljeća.

U toku povijesnog razvoja graditeljstva u našoj zemlji, počevši od prethistorijskih naselja i utjecaja koji su izvršile antičke urbane sredine, preko pojave srednjovjekovne urbanizacije i razvoja seoskih naselja, pa do međusobnog djelovanja i miješanja graditeljskih oblika i struktura u ovom stoljeću, stvorena je kompleksna situacija u strukturi naselja (bilo sela ili grada), gdje su arhitektonski sklopovi uglavnom sastavljeni od građevnih elemenata i tzv. umjetne (visoke) i tzv. narodne arhitekture. Graditeljsku baštinu s takvim »prijelaznim« oblicima u raznim povijesnim periodima nazivamo zajedničkim imenom *historijska arhitektura*.[20] Nju možemo obilježiti prema stilskim vrijednostima (povijesni umjetnički graditeljski stilovi) i ambijentalnim vrijednostima (to su uglavnom graditeljske forme bez posebnih oznaka umjetnog graditeljstva, s naglašenim svojstvima narodne, tj. regionalne pučke i seoske arhitekture).[21]

O procesu urbanizacije Istre, potrebi utvrđivanja određenih sadržaja pojedinih pojmova, napose kada se radi o naseljima izvan današnjih gradova, te o analizi pojmova grad i selo govorili su sudionici znanstvenog skupa u Puli 1979. godine, pod radnim nazivom: Kulturnopovijesni razvoj graditeljskog nasljeđa Istre.[22]

Pri definiciji sela, odnosno grada (napose to vrijedi za Istru, odnosno cijeli mediteranski pojas naše zemlje, gdje se pravi stroga pravna razlika tih pojmova već od srednjeg vijeka[23]) postavlja se pitanje na kojoj će se osnovi ona odrediti.

[20] A. Mohorovičić, Prilog analizi razvoja historijske arhitekture na otocima Lošinju i Cresu. Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti [JAZU]. knj. 59, Zagreb 1954, str., 211—226.

[21] E. Franković, Arhitektura između folklora i stila, Tradicionalna stambena kuća: 29. savjetovanje udruženja Arbeitskreises für Hausforschung, Zagreb 1978, str. 305—311.

[22] M. Prelog, Grad i selo u Istri — u Antici i u ranom srednjem vijeku (Sažetak predavanja), Prilozi za povijest i kulturu Istre, Materijali 2, str. 13; B. Tadić, Prilog valorizaciji starih izgrađenih jezgri u Istri (Sažetak predavanja), Prilozi ..... Mat. 2, str. 28.

[23] M. Bertoša, Istarsko vrijeme prošlo, Pula 1978, str. 190: U XVI—XVII. stoljeću »rektori i horografi strogo razlikuju pravne nazive Villa (selo), Città, Terra, Castello i pod pojmom Villa ne podrazumijevaju naselja opasana zidinama i kaštele s razvijenim ruralnim načinom života, već samo otvorena sela«. Nadalje u bilj. 19.

Ovdje nas u prvom redu zanima selo, seosko naselje. Prema različitim definicijama izlazi da pojam selo i seosko naselje proistječe iz agrarne funkcije tih naselja. S obzirom na povijesni razvoj, a posebno u novije doba pod pritiskom deagrarizacije, urbanizacije i industrijalizacije, rijetka su naselja koja su sačuvala isključivo agrarnu funkciju, pa taj pojmovni okvir moramo proširiti i odrediti ga kao *ruralno naselje*.[24] Karakteristike ruralnog naselja jesu: to je naselje u pokrajini izvan grada, prvotno agrarno selo ili selo u procesu deagrarizacije, ali koje još nema urbani značaj ili se još nije uklopilo u neku urbanu aglomeraciju.

Posebnost istarskog područja su povijesno uvjetovane suprotnosti između urbanih i ruralnih naselja: velik broj istarskih gradića je takozvanog *poluurbanog* oblikovanja i sadržaja. »Organizacija prostora poluurbanih naselja, kao i sadržaj ukupnog života u tim naseljima, dokazuju kontinuitet i slijed kultura na istarskom poluotoku, i to objedinivši predajnu i povijesnu kulturu u ravnopravan sklop doživljaja. U ovim naseljima, uz većinu rustičnih objekata, uvijek su prisutni gradski objekti, — uz župne crkve i kašteli i lođe, — a najčešće su ova naselja ozidana zidom ... U ruralnim cjelinama Istre u pravilu nema prostora niti objekata izvan granice predajne organizacije života, a njihov tlocrt i lokacije ovise najčešće o predajno-gospodarskoj uvjetovanosti. Uz obiteljske (inokosne ili zadružne) rustične objekte, tu se nalaze još zajednički seoski prostori — lokve i gumna. U ovim naseljima pretežno nema župne crkve, već samo male zavjetne kapelice, često oslikane zidnim slikarijama.«[25]

Povijesno uvjetovane suprotnosti među gradskim i seoskim naseljima u naše su vrijeme sve manje izoštrene; za suvremeni način života u gradu, odnosno u selu, značajne su velike promjene u socijalnoj strukturi. Stanovništvo se miješa i izjednačava u socijalno-kulturnom i ekonomskom pogledu (urbanizacija sela i jačanje komunikacijskih veza s gradom), a izjednačavaju se i prostorni oblici (utjecaj gradske arhitekture na selo). Iako funkcionalne razlike sela i grada ostaju još na snazi, sve je manji broj ljudi koji žive na selu a bave se samo radom na zemlji, odnosno uzgojem domaćih životinja. S tim u vezi imamo već danas osim seoskih (ruralnih) naselja agrarnog tipa i naselja koja egzistiraju kao *prijelazni oblici:* seosko-gradsko naselje (ruralno-urbano ili suvremeno poluurbano), prigradsko naselje, industrijsko selo, radničko selo i sl.[26]

Ovdje je još potrebno naglasiti da pojam suvremeno poluurbano ili ruralno-urbano naselje određuju suvremene socijalne transformacije sela, za razliku od povijesno i pravno uvjetovanog poluurbanog naselja, koje smo označili karakterističnim za istarski krajolik. Mnoga naselja u unutrašnjosti poluotoka, s nekadašnjim statusom gradića i povijesno važnog središta u feudalnim uvjetima, danas su zabačena i polunapuštena sela (Završje, Grožnjan, Hum i dr.). Jedino historijska arhitektura njihove jezgre daje im vrijednost spomenika

(str. 311) navodi: »Mletačka je Republika uglavnom zadržala stari istarski srednjovjekovni sustav, naslijeđen od oglejskih patrijarha, pa se područje njezine stečevine u Istri dijelilo na città, terre, castelli i ville. Dok su se gradovi (città) — Pula, Poreč, Novigrad i Kopar — stari rimski municipiji i kasnija biskupska sjedišta, odlikovali višim stupnjem municipalnog uređenja .... kašteli (castelli) i terre (neprevodiv izričaj pod kojim se podrazumijevalo zidom opasano urbano središte s municipalnim životom) zaostajali su u autonomnim pravima.«

[24] J. Marinko, nav. dj., str. 19, 20.

[25] B. Gotthardi Pavlovsky, nav. dj., str. 33.

[26] D. Salopek, U traženju zavičajnih prostora, Znanstveni skup o zavičajnoj arhitekturi — Krnica 1975, Istra 7, Pula 1975, str. 9.

kulture (jer su svoju životno aktivnu ulogu izgubili) i čini ih interesantnima u pogledu povijesno-kulturne revitalizacije.[27]

FAKTORI POVIJESNOG ARHITEKTONSKOG RAZVOJA

Na razvoj narodnog graditeljstva djelovali su različiti faktori, koji su uzajamno povezani i lokalno variraju.

a) Povijesne i društvene prilike

Povijesne i društvene prilike možemo ubrojiti u grupu promjenljivih, periodičnih činilaca, koji su na pozitivan ili negativan način utjecali na život ljudi i na njihove graditeljske poduhvate.

U najranijim fazama razvoja, pa još i u srednjem vijeku, kuće su morale služiti za stanovanje i za zaštitu, pa su s tim ciljem i bile građene u sklopu naselja. U Istri imamo dosta primjera građevina zaobljenih zidova poput kula, građenih od velikog kamenja, koje na stražnjoj strani nemaju otvora i dio su obrambenog ziđa naselja. Najčešće ih nalazimo na nekadašnjim graničnim područjima (npr. sela utvrde rašporskog kapetanata).

I utjecaji različitih kultura i socijalnih sistema (Rim, Bizant, zapadnoevropski feudalizam, Mletačka Republika, Austrija) doveli su do stvaranja različitih pojava i oblika u narodnom graditeljstvu Istre. Zapravo, vlasti su izdavanjem pravila i zakona stvarale politiku stanovanja i uređivanja prostora, koja je zahvatila i ruralno graditeljstvo (npr. u vezi s kolonatskim odnosima u Istri), premda u manjoj mjeri nego gradsku arhitekturu.

Dugotrajni ratovi i različiti sukobi (ranosrednjovjekovnih feudalnih gospodara, zatim Venecije i Austrije), te migracije stanovništva u nemirna doba (turska osvajanja), zatim epidemije kuge i masovna umiranja (depopulacija u XIV. i XV. stoljeću), utjecali su na različite promjene koje su se događale u arhitekturi. Do tada je Istra već bila naseljena slavenskim, odnosno hrvatskim stanovništvom iz doba prve velike migracije u VI—IX. stoljeću, koje je sa sobom donijelo tradiciju slavenskog ornog poljodjeljstva i elementarnih oblika nastambi od drvenog materijala (jednoprostorne brvnare), a na novom prostoru se postupno prilagođavalo ilirsko-romanskoj graditeljskoj ostavštini u kamenu i feudalnoj društvenoj organizaciji. U drugoj velikoj migraciji (XV—XVII. stoljeće) mase stanovništva iz hrvatske Dalmacije, Bosne i Hercegovine, te iz Crne Gore i Albanije napuštale su svoja ognjišta bježeći pred Turcima i naseljavale raznim nedaćama opustošenu Istru.[28] Ti su se doseljenici brzo prilagodili novim uvjetima jer su došli među sunarodnjake istog jezika i etničke pripadnosti u ruralnoj pokrajini u kojoj su se nastanjivali i u kojoj su našli već postojeće građevinske oblike i oformljena naselja. Nakon smirivanja političke

[27] Ruralni centar Hum, takozvani »najmanji grad na svijetu«, ima samo petnaestak kuća i povijesnu ulogu gradića na svojem području. Izrađena je kulturnopovijesna analiza vrijednosti tog spomenika kulture, a predviđeno je i osnivanje etnomuzeja cijelog lokaliteta i pripadne mu okolice (pod vodstvom Čakavskog sabora iz Pule). Glavni sadržaji bili bi glagoljaštvo Istre i pučka kultura u srednjovjekovnom arhitektonskom ambijentu.

[28] M. Bertoša, nav. dj., str. 111—123, 190—216.

situacije ponovno se organizirao život u naseljima; zahvaljujući upravo seoskom elementu (starosjedilačkom i još više doseljeničkom), koji je sačuvao svoju vitalnu snagu unatoč teškim prilikama i povremenim neuspjesima kolonizacijskih nastojanja mletačke i austrijske vlade, obnovio se život u nekim mjestima, a neka su novoosnovana (Premantura, Peroj).

U to doba ruralna kuća je u procesu preobrazbe u kuću gradskog tipa, na kat, ali koja je ipak bila namijenjena prvenstveno seoskom gospodarstvu; takve transformacije zbivale su se u okviru kasnosrednjovjekovnih gradića na prometnim križištima, gdje su obrt i trgovina bili u procvatu (u tom periodu naglašeni su i utjecaji srednjovjekovne stilske arhitekture na narodno graditeljstvo). Arhitektura i organizacija seoskog prostora odrediva je pretežno društvenim mjerilima u odnosu na građansku kasnosrednjovjekovnu arhitekturu: razlike su u funkciji i postizanju određenih oblika (primitivniji oblici graditeljskih i dekorativnih detalja u seoskoj arhitekturi posljedica su nižeg stupnja tehničke spretnosti i oblikovnog primitivizma).[29] Sadržajno su, međutim, istarska naselja bila još sasvim ruralno organizirana (što se zadržalo sve do XIX—XX. st.).

U okviru graditeljske baštine »granice socijalnih struktura nisu konstantne u vremenu — u životu mnogih naselja izmjenjuju se 'urbana' i 'ruralna' faza razvoja — pa čak i stari gradovi na obali poznaju razdoblja kada u njima zamire urbani karakter života«.[30]

Socijalne se razlike i društveni položaj u vanjskom (materijalnom) obliku najbolje odražavaju veličinom i oblikovanjem doma. Zato pojedinačne zgrade i promjene na njima (adaptacije, dogradnje) svakako dokumentiraju podizanje ili pad društvenog položaja vlasnika. Feudalni poredak naročito je naglašavao razlike među socijalnim slojevima (feudalac i kmet bili su međusobno vrlo udaljeni), a hijerarhija se očitovala, između ostalog, i u njihovoj stambenoj kulturi i potrebama. I dalje, u XIX. stoljeću točno se znalo kakav je društveni položaj i imovinske prilike (a često i obrt) građana koji su stanovali u dekorativnim stanovima i kućama u centru mjesta naprama siromašnijem sloju (poljoprivrednici, najamnici, radnici) u skromnoj arhitekturi predgrađa.[31] Na selu su se također razlikovale kuće bogatijih i sinomašnijih seljaka, te bajte i potleušice najamnika i slugu, ponekad čak odijeljene izvan seoske sredine. U današnje vrijeme, kada arhitektura sela i grada postaje uniformirana, kuće se po obliku ne razlikuju (osim što u seoskom domaćinstvu nalazimo dodatni sadržaj — gospodarske zgrade), pa socijalne razlike identificiramo uglavnom prema imovinskim prilikama koje se očituju i u gradnji kuća (i modernih »vikendica«).

b) Promjene društveno-ekonomskih odnosa

Promjene društveno-ekonomskih odnosa (npr. prijelaz od stočarstva na poljodjeljstvo), kao i sociološko-psihološke razlike u samom narodu, uvjetuju i drugačiji način života: stambene potrebe stočara u planinama različite su od onih seljačkog stanovništva u nizinskim krajevima, a drugačije je opet organiziran prostor u ribara uz more.

[29] I. Sedej, Črni Kal, Slovenski etnograf XXI—XXII, Ljubljana 1969, str. 7.

[30] M. Prelog, Pred umjetničkom baštinom Istre, Istra, Zagreb 1969, str. 175.

[31] I. Sedej, Ljudske prvine v urbanizmu in arhitekturi koprskega obrobja. Slovenski etnograf XX, Ljubljana 1967, str. 38—45.

c) Oblik gospodarstva

Oblik gospodarstva utjecao je također na razvoj tradicionalne arhitekture. Seosko se domaćinstvo sastoji od kuće za stanovanje i gospodarskih prostorija i zgrada, a način gospodarstva (ekonomija) uvjetuje njihov oblik. Pojavu osamljenih gospodarstava, »stancija«, u zapadnoj Istri (koje imaju analogiju u rimskim gospodarskim vilama) uvjetovale su veće površine obradive zemlje i s tim u vezi ratarska privreda, a u manjoj mjeri i uzgoj krupne stoke. Za sjeveroistočni, ćićarijski kraj karakteristična su poneka zbijena naselja s polukružnim ili gotovo kružnim oblikom dvorišta, odnosno cijelog domaćinstva, a takva su i naselja u cjelini. Njihov oblik bio je uvjetovan oblikom gospodarstva — ovčarstvom, jer su takva dvorišta služila kao svojevrsni torovi za nekoliko stotina ovaca.[32]

I obrtna je djelatnost znatno utjecala na ruralnu arhitekturu (izgradnja posebnih prostora za obrt), a kasnije i industrija.

d) Razvitak saobraćaja

Razvitak saobraćaja s bližom i daljom okolicom (ceste, putovi, brodarenje) predstavlja jedan od snažnih uzroka razvoja ruralne arhitekture i naselja. Još u prethistoriji Istra i sjevernojadranski otoci poznati su kao tzv. »jantarski put«.[33] Jake prethistorijske morske veze pokazuju i brojni nalazi primjeraka grobnog inventara (fibula, keramike i dr.) sa zapadne obale Jadrana, iskopani na lokalitetima u Istri i ostalom Primorju i otocima.[34] Arheološki nalazi utvrdili su mrežu rimskih cesta, a zatim i srednjovjekovnih putova, kuda su strujali međusobni utjecaji i odvijala se razmjena dobara. U uzajamnom uglednanju prevladavala je arhitektura razvijenog kraja, odakle su se prenosila konstruktivna rješenja i prostorni oblici (u Istru su kulturni poticaji dolazili uglavnom sa zapada i sjeverozapada), ali su neke pojave u ruralnoj arhitekturi Istre autohtone i posve specifične za određeno područje i daju mu svoj pečat (npr. »dvor« — kao temeljni oblik sjevernoistarskog i istarskoprimorskog gospodarskog objekta, povezan sa slavenskom i vjerojatno još prethistorijskom ilirskom ovčarskom tradicijom; na istom prostoru nalazimo donedavna i elementarnu kuću sa slamnatom »strehom«; zatim u južnom i centralnom dijelu Istre — kameno okruglo sklonište »kažun«, paleomediteranskog kulturnog sloja, ili pak slavenski kameni »županski stol« postavljen u središte sela pod hladovitu krošnju »ladonje«).

Nadalje, u vezi s prometom pojavljuje se i faktor sigurnosti (naročito u ranijim povijesnim periodima — od prethistorije do srednjega vijeka): tako pratimo pojavu fortifikacijskih kružnih bedema uokolo naselja na brežuljcima u Istri — od ilirskih gradina do utvrđenih gradova i graničnih utvrda (zbje-

[32] B. Gotthardi Pavlovsky, Osnovna etnografska obilježja istarskog ruralnog prostora, Tradicionalna stambena kuća: 29. savjetovanje udruženja Arbeiskreises für Hausforschung, Zagreb 1978, str. 250.

[33] O tome govori legenda o Argonautima vezana za otoke Cres i Lošinj (Absirtides), kao i predaja o »grčkim selima« u Istri (npr. potonuli ostaci nastambi na rtu Sv. Stefan kod Šišana).

[34] S. Batović, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, str. 11—93.

gova) u srednjem vijeku pod Venecijom, također na vrhovima brežuljaka i uzvišenja (često arheološki nalazi na takvim lokalitetima upućuju na vremenski kontinuitet takvog naseljavanja — npr. Vrsar, Sv. Lovreč Pazenatički, Motovun, Kaštelir[35]).

Živa prometnica može privlačiti ili odbijati seosko stanovništvo (zbog privrednih i trgovačkih mogućnosti, odnosno negativno — zbog nedostatka sigurnosti). U Istri se zadržao velik broj starih naselja uz nekadašnju rimsku cestu prema Puli, odnosno uz more (zapadna obala), iako je fluktuacija stanovništva u njima bila velika zbog teških povijesnih i gospodarskih prilika. Također se još do novijeg vremena zadržao velik broj ruralnih centara i gradića u zabačenijim i brdovitijim predjelima, koji su zbog izoliranosti od suvremenih većih prometnica ostali polunapušteni (Oprtalj, Zrenj, Draguć i dr.).

Razvoj prometnih sredstava (posebno željeznice) uvjetovao je promjenu upotrebe građevnog materijala: dok se u prošlosti promet građevnim materijalom odvijao primitivnim sredstvima i na kratke udaljenosti, danas se suvremenim sredstvima prenose naročito lakši materijali industrijske proizvodnje i primjenjuju u selima (crijep, salonit, cement itd.).

e) Prirodne (geografske) okolnosti

Najstalnije u svom djelovanju su prirodne okolnosti (geografske) — to je druga grupa faktora koji djeluju u razvoju arhitekture.

Klima i geomorfološke karakteristike kraja direktno oblikuju prostor, jer je narodno graditeljstvo najtješnje povezano s prirodom. Prethistorijski je čovjek na kraškom terenu gradio od onoga materijala koji mu je bio najdostupniji, a to je kamen. Ostaci suhozidnih konstrukcija od neobrađenoga kamena iz tog doba ukazuju nam na jednostavne oblike nastambi, koje još danas susrećemo u liku primitivnih štalica i privremenih kružnih i četverokutnih skloništa, »kažuna«. Tradicijska istarska kuća sagrađena je od kamena — i prema tome je svrstavamo u tzv. mediteranski tip. Primjena kamena u graditeljstvu tog područja zadržala se do današnjih dana (međutim, suvremeni način upotrebe je drugačiji — kamen se melje i prerađuje u različite nove građevne materijale).

Nedostatak drvene građe, uz obilje kamena, uvjetovao je razvitak pojednostavnjene krovne konstrukcije: tako su nastale kuće sa širokim zabatom (prizemnice ili na kat), koje nalazimo u Istri i na sjevernojadranskim otocima, i dalje u obalnom području (npr. u Peroju, na Susku, Cresu i Lošinju).[36]

I oblik naselja na vrhovima brežuljaka ili na obroncima uz plodne kraške »doline« uvjetovan je valovitim reljefom Istre, kao i drugdje na mediteranskom području. Pored navedenih geografskih faktora tla, istarska okupljena naselja na uzvisinama ili uz ceste nastala su također i pod utjecajem podnebnih prilika (smjerovi i jačine vjetrova, jačina sunca, mediteranska klima, suše itd.).[37]

[35] A. Mohorovičić, Prikaz nekih karakterističnih elemenata u razvoju urbanističke strukture naselja na području sjeverozapadne Istre, Ljetopis JAZU 59, Zagreb 1954, str. 227.

[36] A. Freudenreich, Narod gradi na ogoljelom krasu, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Zagreb-Beograd 1962, str. 141, 148, 183—185.

[37] G. Šuklje, Vpliv podnebnih razmer na oblikovanje hiš in naselij v slovenski Istri, Slovenski etnograf V, Ljubljana 1952, str. 44—54.

Uz nabrojene faktore djeluju još mnogi drugi sporednoga značaja, izmedu ostalih npr. blizina pitke vode. U Istri su od davnina osim prirodnih izvora u tu svrhu služile tzv. »lokve«, sakupljališta vode u blizini sela (prirodna, a još češće umjetno izgrađena ili samo iskopana). Cisterne, »šterne«, postojale su u Istri još od antičkog doba uz »vile rustike« i u većim naseljima, a u selima su bile vrlo rijetke do sredine XIX. stoljeća, kada se masovno počeo upotrebljavati cement za gradnju i izolaciju.

Uslijed takve složenosti i međusobne povezanosti raznih faktora nije moguće postaviti neke opće zakonitosti za nastajanje i razvoj ruralne arhitekture; svaka pokrajina ima svoj poseban, vlastiti izgled, koji je produkt prirodnih uvjeta, načina života, društvenih okolnosti, graditeljskog materijala itd.

Ne smijemo ovdje zaboraviti ni utjecaj samoga čovjeka: njegove prirode, socijalne organizacije, njegovih potreba i shvaćanja, psiholoških, individualnih i kolektivnih nastojanja. Rijetko kad se pokušavao spojiti oblik kuće s običajima, vjerovanjima, željama čovjeka, iako je oblik teško razumjeti izvan okoline, kulture, ponašanja i načina života, iako je upravo to bit graditeljstva.

POVIJESNI PREGLED RURALNE ARHITEKTURE U ISTRI, NA KRASU I SJEVERNOJADRANSKIM OTOCIMA

I seoska i gradska arhitektura u pojedinim krajevima Istre i primorja prolazila je kroz razne faze, uvjetovane evolucijom lokalnih faktora. Vidjeli smo da je taj razvoj bio u pojedinim fazama čak i regresivan (zbog nepovoljnih povijesnih i društveno-ekonomskih uvjeta), dok je u posljednja dva stoljeća razvoj arhitekture uglavnom bio dinamičan, iako ne i usporedan s općim tokovima razvoja na području južne Evrope.

Razvojne faze ruralne arhitekture starije od XVIII. stoljeća teško možemo pratiti sa sigurnošću jer nedostaju materijalni izvori: spomenika seoske arhitekture sačuvano je malo i teško ih je datirati jer se uglavnom radi o elementarnim zgradicama (prerađenim u gospodarske svrhe), grube i tehnički slabe izrade, često i suhozidne građe ili pak od nepostojanog materijala (drvo, slama, trstika), koji se s vremenom izgubio. Najjači uzrok uništavanja starijih primjeraka seoske arhitekture su različite promjene u povijesnim i društvenim prilikama, te prirodan graditeljski tok — rušenje i odbacivanje starog, te izgradnja novog prema novim životnim potrebama i uvjetima.

Kao pomoćni materijal pri istraživanju arhitekture ranijih perioda (do XVIII. stoljeća) mogu uspješno poslužiti, uz arheološke nalaze prethistorijske do ranosrednjovjekovne faze, gospodarski objekti na selu i razne zgradice za privremenu upotrebu na poljima, kao i štalice i stočarski stanovi u brdskim predjelima, izvan seoskih naselja.[38] Takvi rijetki objekti arhaičnih oblika koji

[38] A. Mohorovičić, Analiza razvoja pučkih nastamba na otočnoj skupini Lošinj-Cres, Ljetopis JAZU 60, Zagreb 1955, str. 387—399; isti, Razvoj nastamba i naselja — otok Susak, JAZU, Zagreb 1957, str. 349—378; T. Cevc, Nastanek in razvoj pastirskega stanu na Veliki planini nad Kamnikom, Kamniški zbornik 11/1967, str. 47—86; F. Baš, Gospodarska poslopja, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, SAZU, Ljubljana 1970. str. 595—610; T. Stepinac-Fabijanić. Kažuni, kažete, hiške, koče ..., Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije, Portorož 1984 (u tisku); — ista. Paleontološka istraživanja kamenih poljskih kućica okruglog tlorisa u Istri, JAZU (u tisku).

još danas opstaju predstavljaju reminiscenciju na nekadašnju najelementarniju stambenu ruralnu arhitekturu.

Međutim, od XVII—XVIII. stoljeća nadalje razvoj se može pratiti bilo neposredno na sačuvanim objektima, bilo na osnovi građe koju su sakupili naši i strani povjesničari i arheolozi, geografi i putopisci. Više takvih opisa arhitekture imamo iz XIX. stoljeća.[39]

a) Tipovi ruralnih naselja s obzirom na povijesni razvoj

Na cijelom istarskom poluotoku, u obalnoj zoni i u predjelima u unutrašnjosti, naselja pretežno imaju *zbijeni karakter,* a locirana su između 200 i 500 m nadmorske visine, tj. na srednjoj visini reljefa poluotoka.[40] Razlozi takvoj raspodjeli su u prvom redu geomorfološki i klimatski uvjeti kraja (mediteransko podneblje i brežuljkasti kraški teren s obradivim površinama u tzv. »dolinama«), a također i različiti povijesno-ekonomski faktori. Na mnogima od tih lokaliteta možemo pratiti kontinuitet razvoja od prastarog gradinskog brončanodobnog naselja-zbjega, ili od feudalnog srednjovjekovnog utvrđenja, tako da okupljena *naselja na uzvisinama* možemo smatrati najstarijim tipom na tom području.

U tu grupu ulaze i obalna naselja, gradići koji su se razvili na antičkoj tradiciji (kasnije uglavnom pod mletačkim utjecajima), a koji svoj napredak zahvaljuju u prvom redu povoljnom položaju uz more, koje je predstavljalo glavnu komunikaciju. Nasuprot njima, naselja u unutrašnjosti poluotoka živjela su uglavnom izolirano na svojim brežuljcima kao ruralno-urbana središta sve

[39] M. Sanuto, Descrizione della Patria del Friuli di M. S. fatta l'anno 1502—1503, Venezia 1853; J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach-Nürrenberg 1689; B. Hacquet, Abbildung und Beschreibung der sudwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven 1801; Casas-Lavallee, Voyage pittoresque de l'Istrie et de la Dalmatie ... (putovao 1782), Paris 1802; Breton, L'illyrie et la Dalmatie, Paris 1815. (London 1821); G. F. Tommasini, De commentarii storici-geografici della Provincia dell'Istria, Archeografo Triestino IV, 1837; P. Kandler, Memorie di un Viaggio pittorico nel Littorale austriaco, Trieste 1842; M. Majar, Putovanje po Goričkom, Mletačkom, Trštjanskom, Kolo IV/20, Zagreb 1847; Istrien, Historische, geographische und statistische Darstellung der istrischen Halbinsel, nebst den Quarnerischen Inseln, Triest 1863; F. Erjavec, Na kraški zemlji, Gorica 1871; N. Del Bello, La provincia dell'Istria, Capodistria 1890; Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild, vol. »Das Küstenland«, Wien 1891; G. Bancalari. Forschungen über das deutsche Wohnhaus, Das Ausland, Vol. 64, Stoccarda 1890—1893. (dolina Soče); isti, Das Ländliche Wohnhaus in den Südalpen, Braunschweig 1895. (zona Postojne, Vipave, Idrije); E. Laszowski, Izvještaj I. Pieronija o hrvatskim krajiškim gradovima i mjestima god. 1639, Starine JAZU 29, Zagreb, 1898; I. Žic, Vrbnik (na otoku Krku). Kuća i dvorište, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 5, Zagreb 1900; N. Krebs, Die Halbinsel Istrien. Leipzig 1907; itd.

[40] L. Gorlato, Notte sull insediamento umano sulla penisola istriana, Atti e memorie 15. Venezia 1967. str. 63. Na strani 68. navedene su visinske lokacije nekih mjesta u unutrašnjosti poluotoka, tzv. »centri apicali«: Labin (315 m), Tinjan (319 m), Buje (220 m), Gračišće (454 m), Grožnjan (288 m), Lindar (456 m), Momjan (326 m), Motovun (277 m), Pićan (360 m), Buzet (153 m), Oprtalj (380 m), Brtonigla (141 m).

do XIX. stoljeća, kada se počinju jače širiti izvan svojih starih jezgri: pružaju se dalje uz glavnu prometnicu, spuštaju se niz padine i ponekad razvijaju novu jezgru u dolini (Buzet).

Nakon prestanka ratova i opasnosti koje su prijetile tokom srednjeg vijeka, naročito se brzo razvijaju *naselja u nizinama*, uz ceste i raskršća. Krajem XIX. stoljeću veliku ulogu u razvoju tih naselja odigrala je izgradnja pruge Trst — — Pula.

Zajednička karakteristika tih naselja jest njihov okupljeni karakter, tradicionalna grupiranost kuća, odnosno gospodarstva oko središnjeg prostora (trga, crkve, stabla ladonje), te splet kapilarnih uličica povezanih sa središnjom glavnom prometnicom.

Obalna naselja (pogotovo ona nastala na otocima) i naselja na uskim grebenima (Rovinj, Kopar, Draguć, Omišalj) katkada su toliko zbijena da su kuće izrasle nekoliko katova u visinu, ili premošćuju ulicu, tako da se prolazi kroz tunele ispod svodova (ulica »na klobučine«).

Zbog vrlo uskih ulica u zbijenim primorskim mjestima promet i transport obavljao se pješice. Veće su terete ljudi prenosili na magarcu ili muli, a manje na leđima (žene na glavi). Uz terasasta kamenom ograđena polja u okolici grada Cresa nastao je radi počivanja velik broj tzv. »pocivalića« od naslaganog kamenja, na koje se naslanja teret u predahu.[41]

Zbijenost grupacija kuća čini da su dvorišta mala; slobodna površina oko koje se grupiraju gospodarski objekti u takvim naseljima jedva postoji (zbog skučene privrede nije ni potreban velik prostor). Često je jedini privatni prostor pred kućom uzdignuta i popločana terasa (trijem). Na taj način oblikovano dvorište predstavlja u stvari proširenje životnog prostora kuće, pogotovo u ljetnim mjesecima, kada se veći broj životnih aktivnosti obavlja na dvorištu.

Dvorište braće (ili rođaka) kod zbijenih kuća u nizu obično je bočno položeno uz kuće i čini zajednički prilazni put.

Općenito su kuće u naselju svojim licem orijentirane prema zaštićenijoj i pogodnijoj strani terena, i vrlo često je njihov položaj usmjeren prema dolini i poljima.[42]

Sela na Krasu također su stara i zbijena, ruralno-urbanog karaktera (sudeći prema tlocrtnoj osnovi naselja i prema izgledu kuća). U pravilu je kraško domaćinstvo zatvoreno visokim zidom, a ulazi se kroz reprezentativni »porton«

[41] F. Medarić, Pocivalići, Otočki ljetopis 2, 1975, str. 374—376; N. Stražičić, Otok Cres, Otočki ljetopis 4, M. Lošinj 1981, str. 205. i bilješka br. 138: Crešani nisu posjedovali ni tovarnu ni drugu stoku jer to gradska struktura nije dozvoljavala, a bilo je i zabranjeno držanje stoke u gradu, Creski težaci nosili su kući na ramenima sav urod s poljâ, kao i drvo za vlastite potrebe, te vodu u mijehovima iz lokvi. Prilikom berbe grožđa unajmljivali su se tzv. »gonjaci« (nosači) iz pokrajnjih sela. Zbog takvog načina prenošenja robe bili su izgrađeni »pocivalići« — kameni nasloni do visine čovjekova ramena, na koje se zbog predaha naslanjao teret.

Podrijetlo takvih konstrukcija seže vrlo daleko u prethistoriju, a bilo je povezano s pogrebnim običajima prastarih Mediteranaca. U funkciji počivala za pokojnika na putu do groblja sačuvala se ta tradicija na širem prostoru Balkanskog poluotoka, s nazivom »počivalo« i »mirilo«. M. Gavazzi, Počivala, Vrela i sudbine narodnih tradicija, Zagreb 1978, str. 193, 197—205.

[42] B. Kojić, Seoska arhitektura i rurizam, Beograd 1958, str. 30—31.

od klesanog kamena. Svakako je zatvorenost kraške kuće unutar naselja zbijenog tipa zanimljiv fenomen te regionalne arhitekture, uvjetovan klimatskim, obrambenim i sociološko-psihološkim razlozima, te vanjskim graditeljskim utjecajima.[43]

Drugi tip naselja u Istri predstavljaju *rastrkana sela i zaseoci*, te osamljena gospodarstva. Dok se zbijena naselja nalaze uglavnom u blizini obradivih terena, zaseoci i osamljena gospodarstva nastali su ili u blizini većih centara, ili na raskršćima cesta.

U Liburniji i na Labinštini nalazimo veći broj raspršenih sela, razbijenih na mnogo malih zaselaka od po nekoliko kuća (koje često nose hrvatsko patronimičko ime prema imenu obitelji od koje se zaselak razvio). Takva se pojava u manjoj mjeri primjećuje po cijeloj Istri i na Krasu, a nastala je nakon slavenskih kolonizacija u ove krajeve (krčenjem šuma, ili kasnijim odjeljivanjem od većih naselja). Poseban oblik raspršenih sela na nizinskom području Kopra i Pirana nastao je pod utjecajem tzv. paolanskog sistema obrade zemlje.[44]

Osamljena gospodarstva raspršena su po sjeverozapadnoj Istri, u zaledu Milja, Kopra, Pirana, Poreča — to su tzv. »stancije«. Obično se sastoje od jedne ili više zgrada za stanovanje i gospodarskih zgrada unaokolo, a služile su u prošlosti kao veleposjednička imanja na kojima su živjeli i radili tzv. koloni.

Značajka sjevernoistočnog dijela Istre (Čičarija, liburnijsko zaleđe) i otoka Cresa su pastirske nastambe ili stanovi: to su izolirana i autonomna naselja u kojima se odvijao pastirski život. Nalaze se u šumskim područjima, na kojima su pasle ovce. Komadići obradive zemlje uz naselja služili su uglavnom za uzgoj krumpira i zelja, dok su žitarice pastiri dobivali zamjenom za mliječne proizvode i vunu. Na južnom dijelu otoka Cresa veći broj takvih pastirskih stanova razvio se u stalna naselja (tako je nastalo i selo Mala Učka, koje je u novije doba napušteno jer nema više ovaca).

[43] B. Nice, La casa rurale nella Venezia Giulia, Bologna 1940, str. 126—128. Bruno Nice pripisuje takav tip ograđenog dvorišta utjecaju iz Furlanije, koji su zajedno s tipom kuće na kat s kuhinjom u prizemlju širili majstori zidari iz te talijanske pokrajine (takav tip kuće s dvorištem Nice naziva »noviji istarski tip« — tipo istriano recente). Dok su u Furlaniji visokim zidom zatvorena dvorišta jedna od glavnih karakteristika kuće, koja je izražena i na području Krasa i Vipavske doline, na područje Istre južno od Sežane ona više ne dominiraju, iako su česta (a također su i zidovi niži, manje izraziti). U bilješci na str. 127. Nice navodi rad autora G. Gravisija, Città e Castelli, Ville e Corti nella toponomastica istriana, Bollettino della Società Geografica Italiana, Roma 1927, str. 671—676. (u vezi s rasprostranjenošću izraza »corte« i »cortivo« u Istri).

[44] J. Titl, Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju, Koper 1965, str. 39—46. Ljudi su živjeli u gradu i dolazili su obrađivati svoja polja, ponekad tako udaljena da su ostajali raditi na njima tokom radnog dijela tjedna. U tu svrhu imali su izgrađene poljske kućice, »kazete«, u kojima su privremeno stanovali. Kad je paolanski način privrede (uzgoj vrtnih kultura za potrebe Trsta) došao u krizu zbog političkih promjena, građani Kopra i Pirana prodavali su svoje posjede, gdje su se počeli naseljavati seljaci iz unutrašnjeg bregovitog zaleđa. Adaptacijom nekadašnjih poljskih kuća i građenjem novih (također i na području veleposjedničkih stancija ili hacijenda) nastajala su postupno raspršena sela. Slična naselja razvila su se i na području koparskih solinarskih kuća.

b) Etape u povijesnom razvoju naselja

I. *Doba do sistematske urbanizacije (XI. st.)*

U velikom broju zbijenih istarskih naselja na vrhovima brežuljaka sačuvan je prastari brončanodobni tip naselja — gradine ili kasteljera. U njima možemo pratiti kontinuirani razvoj kroz nekoliko tisućljeća, počevši od nama najstarije poznate tzv. gradinske kulture (predilirske i ilirske) do današnjih ruralnih (Roč, Picugi i dr.) i pravih gradskih središta (Buje, Pula).

Prema arheološkim nalazima[45] najveći broj utvrđenih gradinskih naselja — pribježišta, a time i najgušće naseljeno područje u vrijeme gradinske kulture na sjevernom Jadranu nalazilo se u jugozapadnoj Istri (Pulski zaljev i zaljev Budave do Plominskog zaljeva, te obale Limskoga kanala, rijeke Mirne i Dragonje), zatim na Krasu i na sjevernojadranskim otocima (Creski zaljev, Osorska prevlaka i otok Krk), te dalje prema istočnom Jadranu. Manji broj gradina nalazio se na obroncima Učke i Velebita, te na graničnom području Gorskoga kotara prema Sloveniji. Svakako da razloge takvoj raspodjeli gradina treba tražiti u geomorfološkim i klimatskim uvjetima kraja i podneblja (što je također razlog specifičnog visinskog razvitka kasnijih naselja), a utjecale su i veze s ostalim mediteranskim prethistorijskim kulturama.

Većina prethistorijskih gradinskih naselja bila je uvučena od mora na brežuljke, pri dnu uvala i riječnih rukava, i na taj način skrivena od pogleda s pučine, prirodno zaštićena i izolirana na teže pristupačnim lokacijama. Karakteristična je i međusobna vizualna povezanost gradina, a često su one poredane u logičnom nizu, tako da tvore sistem utvrđenih objekata (jugozapadna Istra, otoci Cres i Lošinj).[46]

Oblik gradinskih naselja bio je prilagođen obliku brežuljaka — zato im je i veličina različita. Najčešće se susreću gradine kružnog, odnosno ovalnog nepravilnog oblika, te polukružni oblik (druga polovica je prirodno zaštićena). Gradine su bile opasane isključivo kamenim bedemima, građenim tehnikom suhozidne konstrukcije, u obliku jednog ili više prstenova na terasama. Sistematskim proučavanjem i datiranjem ostataka monumentalnih zidina autohtonih ilirskih naselja, te kasnijih grčkih i rimskih naselja na Jadranu, dolazi se do podataka koji omogućavaju datiranje najranijih predurbanih i urbanih cjelina na našem tlu.[47]

Dok su najstarija utvrđenja (gradine) imala prstenast oblik fortifikacija, prilagođen prirodnim osobinama lokaliteta (sigurnost naselja ovisila je o nepristupačnom terenu i o velikoj širini bedema), dalji razvoj (utjecaj grčkih trgovačkih kolonija, usavršavanje željeznog oružja i ratne tehnike) u kasnije pretpovijesno i povijesno antičko doba dovodi do promjena u tlocrtu utvrđenih naselja: ona poprimaju pravilan urbani raster. Često dolazi i do promjene lokacije antičkog naselja, jer se ono seli na povoljniji položaj podno gradina, naročito u slučajevima gdje je blizu more. Mijenjaju se konstrukcije bedema, uvode se nove građevne tehnike (malter), te se mnoga naselja razvijaju u tipične antičke gradove (Poreč, Pula). Još danas su, međutim, vidljivi ostaci starih urbanističkih struktura istarskih gradina (koncentričan raspored gradskih ulica), koje su odoljele snažnom rimskom urbanističkom kanonu (Pula — — Kaštel, Bale i dr.). Dok se u nekim naseljima — gradinama nastavljao život u rimsko doba i kasnije (zbog njihova strateškog položaja), mnoga gradinska naselja Iliri su zauvijek napustili i preselili u naselja koja je organizirala rimska državna i gospodarska politika. Tokom prvih stoljeća naše ere odvija se romanizacija ilirskih krajeva, s različitim intenzitetom i uspjehom.[48]

Značenje antičke građevinske baštine posebno je jako u jugozapadnoj Istri, gdje su kroz duga stoljeća antičke strukture naselja (posebno gradovi Poreč i Pula), kao i pojedini građevinski spomenici, zadržali svoj karakter i širili utjecaje na okolna područja u svim kasnijim razdobljima: istarska sredina svestrano se služila raznovrsnim građevnim rješenjima koje je poznavala antička arhitektura, bilo da se radilo o luksuznim javnim građevinama ili vilama s popratnim jednostavnim gospodarskim objektima (villa rustica).[49]

Raspadom starog Rimskog Carstva utjecaj bizantske sfere na sjevernojadranskim prostorima u III—IV. stoljeću osjetio se uglavnom samo na području sakralnog graditeljstva (u oblikovanju kršćanskih sakralnih objekata). Naselja su se nastavila razvijati u simbiozi romanskog i romaniziranog autohtonog stanovništva i njihovih građevinskih tradicija, sve do nemirnih povijesnih zbivanja u VI. stoljeću, kada dolaze i slavenski narodi u ove krajeve. Hrvati se u VII. i VIII. stoljeću naseljuju duboko u Istri, uglavnom u okolini većih romaniziranih gradova (postupno i u njima) ili u polunapuštenim gradinskim ilirskim naseljima koja su se još održala.

Za prvu slavensku kolonizaciju bila su karakteristična mala rastrkana sela i zaseoci, koja kroz dugi period još nisu bila stalna (sastavljena od elementarnih potleušica od drvenog materijala); etnička fluktuacija u tom periodu bila je vrlo jaka. Prvotni slavenski zaseoci i sela (sa županom na čelu), ustaljeni nakon franačkog osvajanja Istre (kraj VIII. stoljeća) i feudalne raspodjele zemlje, imali su polja razdijeljena u grude i nepravilne djeliće u skupnom (rodovskom) vlasništvu, pa je i to uvjetovalo grupiranost sela i selišta u tradicionalnom slavenskom kolektivnom duhu.[50]

II. *Doba od XI do XIII. stoljeća*

Ono je predstavljalo sistematsku urbanizaciju pod vodstvom akvilejskih patrijarha i drugih feudalnih gospodara u Istri. Značilo je to snažan razvoj i osnivanje raznih tipova naselja s novim stanovništvom, većinom prema staroj

[45] C. Marchesetti. I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia, Atti del Museo civico di storia naturale di Trieste 10, Trieste 1903; A. Gnirs, Istria Praeromana, Karlsbad 1924; B. Bačić, Tumuli iz brončanog doba na Maklavunu i Žamnjaku u južnoj Istri, Jadranski zbornik IV, Rijeka-Pula 1960, str. 197—210.

[46] V. Mirosavljević, Južno područje otoka Cresa u pretpovijesno doba, Ljetopis JAZU 61, Zagreb 1956, str. 263, 264.

[47] B. Bačić, Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri, Adriatica praehist. et antiqua, Zagreb 1970, str. 215—226; A. Faber, Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, str. 227—246.

[48] M. Suić, Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 2, Zadar 1960—1961, str. 82—94; A. Mohorovičić, Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima zapadnog Kvarnera, Ljetopis JAZU 61, Zagreb 1956; A. Stipčević, Iliri, Zagreb 1974, str. 99—105.

[49] M. Prelog, Pred umjetničkom baštinom Istre, Istra, Zagreb 1969, str. 176.

[50] M. Kos, O starejši slovenski kolonizaciji v Istri, Razprave SAZU, Razred za zgodovino in družbene vede 1, Ljubljana 1950.

tradiciji na vrhovima brežuljaka u unutrašnjosti, ili novog kolonizatorskog tipa naselja i manjih sela i zaselaka »slavenskog« tipa, te izoliranih pojedinačnih gospodarstava.

Na zapadnoj istarskoj obali određenu samostalnost imali su stari istarski gradovi, koji u novom procesu urbanizacije izgrađuju svoj tipičan srednjovjekovni izgled: kamene kuće i javne građevine stavljene su u fortificirane okvire, unutar kojih se odvija gradski život. Djeliće romaničke arhitekture, nastale u razdoblju od XII. do XIV. stoljeća, još nalazimo sačuvane u Istri (dijelovi gradskih zidova i kula u Motovunu, Poreču, Lovreču, Dvigradu, toranj s gradskim vratima u Humu, »kaštel« u Motovunu i »kanonička nastamba« iz 1251. god. u Poreču).[51] Od XIII. stoljeća nadalje gradovi sve više ulaze u saveze i pod dominaciju Venecije (»fidelitas«), a akvilejski posjedi prelaze u domenu goričkih grofova i njihovih nasljednika Habsburga, te je na taj način došlo do razbijanja jedinstva poluotoka i stvaranja dviju političkih i ekonomskih sfera, što će imati široke i dugotrajne posljedice za razvoj istarskih naselja.[52] Političke borbe i ekonomske nedaće, zatim epidemije kuge i masovna umiranja dovode već u XV. stoljeću do jakog procesa dezurbanizacije, a u XVI. stoljeću i do izumiranja niza manjih sela.

III. *Razdoblje od XV. do početka XIX. stoljeća*

To razdoblje nije bilo tako povoljno za razvoj naselja. U pogledu umjetničkih stilova u arhitekturi (gotika, renesansa) utjecaj Venecije u obalnim gradovima sve je izrazitiji, a mjesta u unutrašnjosti nastavljaju svoj izolirani život. Prijelazi graditeljskih i umjetničkih stilova tu se osjećaju najviše na primjerima sakralne arhitekture, a utjecaji su različiti, često sasvim lokalno opredijeljeni. Polovica XVI. stoljeća u Istri predstavlja vremensku granicu koja određuje nagli pad umjetničkog, kulturnog i graditeljskog stvaralaštva.[53]

To je period velikih kriza, ratnih razaranja, nestajanja života u mnogim središtima, što napokon dovodi do nove velike kolonizacije Slavena u Istru (uglavnom Hrvata), koji dolaze u manjim grupama, gotovo bez ikakve imovine, bježeći pred turskim osvajanjima. Mletačka Republika je prve preseljenike (potkraj XV. stoljeća) smjestila na sjeveroistočnim prilazima istarskog područja, jer su tu bile česte turske provale, ali je istodobno naseljavala i seosko područje oko gradića jugozapadne Istre.[54]

[51] M. Prelog, Pred umjetničkom baštinom ....., str. 177.

[52] D. Klen, Iz prošlosti Kostela — Petre Pilose i njegovih sela, Buzetski zbornik 2, Buzet 1977, str. 33—39. Venecija je god. 1394. dobila u ruke. Rašpor s pripadnim mu selima (na području Buzeštine, Krasa i Ćićarije); na početku XV. st. širi dalje svoja područja u Istri (na nekadašnjim posjedima akvilejskih patrijarha): nakon Milja i područje Koparštine (gdje stvara tzv. »državna sela«), zatim Buzeta, predaje se 1421. god. i Kostel (sa svojih 12 sela). Kostelski posjed podijelila je Venecija svom feudalnom podaniku (porodici Gravisi), dok je rašporski feud ostao pod direktnom mletačkom upravom (kapetanat) jer je bio na granici prema habsburškim posjedima. Iz urbara u XV. stoljeću saznajemo o životu u kostelskom komunu: jedino su sela Sočerga, Zrenj i Grimalda imala više od 10 seljačkih domaćinstava, sva ostala sela bila su vrlo sitna. Život seljaka otežavali su kompliciranji odnosi između feudalnih vlasnika (koji su diobom rascjepkali posjed), što je dovodilo do čestih sporova.

[53] M. Prelog, Pred umjetničkom baštinom Istre, nav. dj., str. 178, 180.

[54] M. Bertoša, nav. dj., str. 114.

U razdoblju od XV. do konca XVII. stoljeća oba područja u Istri — mletačko i austrijsko — premda različita po društvenom uređenju i političkoj strukturi, potresale su mnoge krize i rivalstva (vojnopolitički sukobi, demografske perturbacije i fluktuacije stanovništva), a posljedice su bile smanjivanje pučanstva, napuštena sela, neobrađena polja. Pojava nestajanja sela zahvaćala je sve krajeve Istre, a naročito je bila izrazita u južnoj Istri (Puljština).[55]

Druga slavenska kolonizacija, koju su provodile i mletačka i austrijska vlast, imala je konačno uspjeha, tako da je zaustavila proces depopulacije, a u nekim dijelovima Istre, posebno u Puljštini, promijenila je etničku sliku u korist hrvatskog i južnoslavenskog elementa.

Slaba naseljenost bila je problem i tadašnje pazinske knežije, koja je prema nekim izvještajima imala svega 1103 »ognjišta ili obiteljskih jedinica« — i bila veoma siromašna.[56] Pred kraj XVI. stoljeća broj obitelji se nešto povećao, a osobito u nekim kaštelima i naseljima koja su bila ograđena zidom. Tako se Beram god. 1578. povećao za 81 ognjište, pa je to seosko naselje s tadanjih 148 ognjišta dobilo naslov gradića (Stättl).

Kakvu su važnost u to krizno doba imala utvrđena naselja gradinskog tipa u centralnoj Istri, nalazimo u izvještajima Rašporskog kapetanata iz vremena tzv. uskočkog rata (poč. XVII. st.)[57]: uslijed ratnih razaranja i pljačke brojno stanovništvo (seljaci — koloni) sklonilo se u zaštićenija utvrđenja, gdje je međutim harala glad i bolest. Osim Buzeta i dvaju najvećih sela — Vrha i Sovinjaka, sva ostala sela bila su porušena. Kako su mnoge kuće bile izgrađene od drveta, oblijepljene blatom i pokrivene slamom, požar je lako izbijao i spalio čitava sela, pa je kapetan buzetske posade dobio naredbu da raskrije sve kuće sa slamnatim krovovima i seljake premjesti u kamene kuće.

Slična situacija bila je i na austrijskoj strani; posljedice rata bile su strašne. Predstavnici vlasti opisuju u izvještajima spaljena i srušena sela i zaseoke i napominju da čak ni neka mjesta zaštićena zidovima nisu izbjegla razaranju i paležu. Siromašno pučanstvo ne može obnoviti svoje domove, pa po nekoliko obitelji živi zajedno u kakvu kućerku, zajedno s malobrojnom stokom.[58]

Ova ratna razaranja i nedaće omele su privremeno proces organiziranog naseljavanja Istre, ali se on nastavio, kada se situacija smirila, sve do kraja XVII. stoljeća.

Osim mletačkih i s druge strane granice austrijskih vlasti kolonizaciju su u navedenim periodima vršili također fratri benediktinci. Oni su uglavnom

[55] M. Bertoša, isto, str. 190—199. U Puljštini je od 72 postojeća sela do kraja XVI. stoljeća preostalo samo trinaest sela. U tabelarnom prikazu popisa toponima puljskog agera navedeni su nazivi nekih nestalih sela, te vijesti o ponovnom naseljavanju pojedinih od tih sela.

[56] M. Bertoša, isto, str. 119. Od značajnih mjesta samo su Pazin i Gračišće imali 150 ognjišta, ostala mjesta ispod stotinu: Pićan, Žminj i Lovran 80, Lindar i Barban 70, Beram 62, Tinjan 50, Boljun 40, Kringa 30 ognjišta itd.

[57] M. Bertoša, isto, str. 171. Rašporski kapetan pisao je u izvještaju 1618. godine: »Pod ovom se upravom, osim kaštela Buzet, nalaze i kašteli Roč, Hum i Draguć sa selima Vrhom i Sovinjakom; kapetanatu je na Krasu nekoć pripadalo i jedanaest sela. U prošlosti je sav taj kraj, kako sam obaviješten, bio veoma plodan i obilan, dobro napučen, obrađen i bogat stokom. U proteklom je burnom periodu pretrpio mnoge nevolje, osobito sela na Krasu, na granici s nadvojvodinim posjedima, koja su se, udaljena od bilo kakve pomoći, našla u nesreći, srušena i spaljena. Mnogo je žiteljstva poginulo ili napustilo taj kraj, stoka je uništena, a polja ostala neobrađena i neplodna ...«

[58] M. Bertoša, isto, str. 172.

primali na svoje posjede seljake doseljenike, s kojima su zatim sklapali vicinatske ugovore u vezi s unajmljenom zemljom za obradivanje (tzv. kanali) i podavanjima. Prema njihovim registrima možemo pratiti nastanak i razvoj naselja na Fratriji nad Limom u Istri,[59] a također i pojavu fluktuacije vicina, najamnih radnika, na imanjima benediktinske opatije sv. Mihovila nad Limom,[60] zbog velikih obaveza nametnutih takvim feudalnim ugovorima. Naime, vicinatski ugovor je obavezivao seljaka da se nastani s obitelji na mjestu koje mu bude određeno, da na njemu živi »logo et foco«, tj. prebivalištem i ognjištem, da obrađuje dodijeljenu mu zemlju (kanale), i da daje određena podavanja. Ugovor se sklapao svega na tri godine, a mogao je biti otkazan i ranije. Brza izmjena stanovništva do koje je došlo nije nikako mogla koristiti privredi ovoga kraja, a u tako kratko vrijeme ni naselja nisu mogla biti stalna i kompaktno izgrađena. Trajna naselja na tom području nastaju tek krajem XVI. stoljeća, kada su se smirile političke prilike na granici između mletačkih i austrijskih posjeda i kad je došlo do konačnog smirivanja novih doseljenika u Istru, a njihovi vicinatski uvjeti postali povoljniji.

Nadalje, iz spomenutih registara saznajemo i oblik novonastalih naselja na Fratriji, a raspored kuća prikazan je na jednom crtežu posjeda iz 1774[61]: rastrkana gradnja i izolirani položaj kuća odraz su sređenijih prilika, kada je ratna opasnost u Istri već prošla. Smještaj zgrada u zaseocima Flengi, Delići i Kloštar razlikuje se od onoga u susjednoj Gradini, gdje su kuće skupljene na vrhu brežuljka oko trga s crkvom i feudalnim dvorom u sredini — što tumači stariji postanak tog naselja. Također, noviji zaseoci smješteni su uz putove i na raskršćima. Do takvog lociranja naselja došlo je zbog utjecaja ekonomskih prometnih faktora (dok su stara okupljena naselja uglavnom bila smještena što bliže poljima koja su obrađivali njihovi stanovnici).

Najstarije seoske stambene i gospodarske zgrade na Fratriji nisu se sačuvale jer su bile građene od drva i pokrivene slamom! Taj podatak iz spomenutog registra svjedoči da su i nastambe iz perioda drugog masovnog doseljavanja Hrvata u Istru bile također drvene. Kamen za gradnju trajnijih objekata nisu upotrebljavali, iako su zasigurno poznavali takav način gradnje u starom kraju u zaleđu Dalmacije. Trebao je proći duži period da se fluktuacija stanovništva smiri i da se novi stanovnici smjeste i prilagode pojedinom kraju, da bi tek tada započeli izgradnju stalnijih i solidnijih kuća. Iako su benediktinci za primjer i podstrek godine 1536. dali izgraditi jednu kamenu kuću (s balkonima i vratima! — očito tada suvremen ruralno-urbani objekt s karakteristikama cvatućeg renesansnog stila), fratrijski seljaci vicini počeli su taj primjer slijediti tek krajem XVII. i početkom XVIII. stoljeća (sudeći po natpisima iznad ulaznih vrata na mnogim seljačkim domovima na Fratriji), kada su se trajno smjestili i stekli dovoljnu materijalnu podlogu za takve građevinske zahvate.

Fratri nisu seljacima vicinima dopuštali da sami odabiru lokaciju za izgradnju stambenih i gospodarskih objekata, već su to određivali upravitelji samostana.[62] Rezultate nastojanja upravitelja samostana sv. Mihovila nad Limom da se izgrade domaćinstva i ustali život u njima pod određenim uvjetima zapažamo tek od polovice XVII. stoljeća, jer godine 1656. povijesni izvori za Fratriju prvi put spominju nazive triju zaselaka na tom području: »Villa de Prodanich«, »Villa Levovich«, i »Villa Dellich« (ova prezimena pojavljuju se ondje u drugoj polovici XVI. stoljeća odnosno na početku XVII. stoljeća).

U istom vremenskom periodu (XVI. stoljeće) možemo pratiti i doseljavanje hrvatskog stanovništva (prebjeglog s područja poharanog turskim osvajanjima) na područje Rovinjštine, gdje se godine 1525. osniva Rovinjsko Selo.[63] U prvo vrijeme po svom dolasku oni nisu imali utvrđeno mjesto boravka, nego su se smjestili izvan rovinjskih gradskih zidina i premještali se po okolnim pašnjacima sa svojom stokom, živeći bijedno u najelementarnijim privremenim nastambama, potleušicama. 1526. godine uprava grada određuje im stalno mjesto boravka i granice selišta u kojem trebaju izgraditi kuće; 1593. godine pristupili su gradnji vlastite crkve u selu (s hrvatskim svećenikom i hrvatskim bogoslužjem na glagoljici). Krajem XVI. stoljeća na šire područje Rovinjštine doseljavalo se još slavenskog stanovništva. Zbog stalnih sukoba s građanima Rovinja oko granica zemljišta izvršen je ponovni premjer i utvrđene su međe Rovinjskog Sela prema Rovinju, kao i prema susjednim općinama Bale i Dvigrad, no sukobi i sporovi i dalje su se nastavljali. U tom periodu, nakon što je izvršena konačna podjela zemlje, njihova se privreda ponovno orijentirala i na poljoprivrednu proizvodnju uz stočarstvo (kao u starom kraju), pa se prema novim potrebama razvijala i arhitektura sela, postupno od primitivnijih do sve savršenijih oblika (ovisno o materijalnim mogućnostima). Prve trajne nastambe na dodijeljenom zemljištu građene su raspršeno, izolirano, što je karakteristično i za druga novija naselja u Istri iz tog perioda masovnih doseljavanja. Do grupiranja kuća u Rovinjskom Selu dolazi kasnije, kad se broj stanovništva povećao, a obitelji se počele dijeliti (po nasljednom pravu sinovi su nakon smrti oca dijelili imovinu na jednake dijelove). Cijepanje gospodarstava dovodilo je do osiromašivanja (male razbacane parcele), a u arhitektonskom pogledu do dijeljenja i pregrađivanja kuće i prostora u njoj, ili su se gradile nove nastambe u okviru domaćinstva, zgušnjavajući selo. Pri podjeli je imućnost gospodarstva igrala odlučnu ulogu, jer su bolje stojeće obitelji rješavale to pitanje dogradnjom ili izgradnjom novih kuća u dvorištu ili čak na novome mjestu u selu, a siromašniji su dijelili postojeći prostor kuće iznutra, stvarajući zasebna ognjišta, a na dvorištu su izgrađivali zasebne gospodarske zgrade. Zajednička svojina ostao bi prostor dvorišta i krušna peć, a zajednički bi upotrebljavali i neka oruđa. Takva grupacija dograđenih i pregrađenih nastambi tvori pojedinačnu četvrt sela, koja nosi isto porodično ime (po prvoj obitelji tamo nas-

[59] D. Klen, Postanak naselja Flenga, Delića i Kloštra na nekadašnjoj Fratriji, Istarski mozaik 1—2, Pula 1967, str. 28—40.

[60] D. Klen, Fratrija. Feud opatije Sv. Mihovila nad Limom u Istri i njegova sela, XI—XVIII st., Rijeka 1969.

[61] D. Klen, Postanak naselja . . . , 36—39.

[62] D. Klen, isto, str. 36. O tome svjedoče naredbe iz poč. XVI. stoljeća: ako netko bez dozvole opata gradi »stanciju« u šumama opatije, to se smatra prijestupom za koji se plaća visoka kazna; svaki novi vicin mora u roku od godine dana sagraditi obiteljsku kuću na mjestu koje mu bude određeno (potvrđeno na skupštini fratrijskih seljaka početkom XVIII. st.). U slučaju odlaska s Fratrije seljaci su morali ostavljati neoštećene svoje zgrade, bez ikakve nadoknade od strane samostana.

[63] Vj. Bratulić, Rovinjsko selo, Jadranske monografije 2, JAZU, Zagreb, 1959, str. 23—43.

B. Tadić, Rovinj — razvoj naselja, Zagreb 1982, str. 21. Doseljenike su starosjedioci Rovinja nazivali Morlacima, a rovinjski statuti zovu ih »mandrierima« (pastiri, jer su došli sa stadima). 1525. godine po odobrenju Venecije osnivaju Rovinjsko Selo na teritoriju zvanom Valle di Laco Verzo.

tanjenoj). U Rovinjskom Selu je na taj način nastalo osamnaest grupacija nastambi sa zasebnim porodičnim nazivima, nanizanih uzduž ceste koja prolazi selom na obronku, uglavnom slijedeći terenske i klimatske pogodnosti.[64] U pravilu se svako širenje prostora vršilo po načelima logične ekonomičnosti, u skladu s potrebama i materijalnim mogućnostima gospodarstva, a također i u skladu s tradicijskim shvaćanjem prostornosti i načina stanovanja.

Osnutak sela Premanture godine 1585. naseljavanjem dalmatinskih prebjega (također iz zadarsko-šibenskog zaleđa) jedan je od daljih većih uspjeha organizirane mletačke kolonizacije južne Istre.[65] Početkom XVII. stoljeća ti naseljenici grade već lijepe kamene kuće, brojčano i materijalno ojačani (za razliku od tada depopuliranih sela u susjedstvu — Pomera i Medulina). Godine 1741. Premantura je bila najveće selo u južnoj Istri i imala je 578 stanovnika. U isto vrijeme grad Pula je imao oko 700 stanovnika! Svakako su južnoistarska sela, među njima naročito Premantura, ojačana novodošlim stanovništvom u krizno doba XVII. i početka XVIII. stoljeća, uspjela zaustaviti proces depopulacije i potpune propasti i samoga grada Pule.[66] Time je ostvarena jedna od bitnih značajki odnosa selo — grad: međusoban povratni utjecaj.

Povijesne analize razvoja istarskih naselja osnovanih u burnom periodu druge imigracije hrvatskog stanovništva u Istru ukazuju nam, osim na brojne graditeljske pojedinosti, također na način stanovanja i na životne prilike u kojima se to stanovništvo našlo na novome tlu. Njihova žilava borba za opstanak, koja je ujedno značila i opstanak gradova i starosjedilačkog stanovništva, posvjedočena je u brojnim povijesnim dokumentima tadašnjih mletačkih i austrijskih vlasti na tom području.

Slične povijesne i ekonomske prilike vladale su i na području Krasa. Budući da su tamo do XVI—XVII. stoljeća prevladavala mala, uglavnom stočarska naselja i da nije bilo tradicije trgovačkih centara, tada su seoska središta uz značajne putove dobila značaj trgovišta (npr. Postojna, Sežana, Komen, Dutovlje itd.). Drugačiji razvoj doživljavala su naselja u vinorodnim krajevima oko Gorice, gdje su se koloni naseljavali u postojećim naseljima na uzvišenjima i tako utjecali na njihovu još veću stisnutost.[67]

Razvoj naselja na sjevernojadranskim otocima u ovom periodu možemo pratiti na primjeru analize građevnog razvoja grada Cresa:[68] »Činjenica, da u Cresu postoji vrlo malen broj objekata koje bi se s izvjesnom sigurnošću moglo datirati sa XIII i XIV stoljećem ukazuje očito da ovo naselje prije XV stoljeća nije imalo neki stvarni urbani karakter.« Prema nepravilnoj strukturi gustih aglomeracija, oko kojih komunikacije kružno obilaze i završavaju trgom, pretpostavlja se da je južni dio grada najstariji, te da se prvobitno sastojao od nekoliko samostalnih jezgri (što se u kasnijoj urbanizaciji nastojalo prevladati stvaranjem novih komunikacija i izgradnjom novog obruča zidina oko starijeg i novijeg dijela grada). Pravilnije organizirane i veće građevne parcele (kao i naziv Plasica — što je prema P. Skoku deminutiv od staroslavenske riječi plasa = njiva) svjedoče o mlađem postanku sjevernog dijela grada. Nepravilnu raniju

[64] Vj. Bratulić, nav. dj., str. 52, 53.
[65] M. Bertoša, Južna Istra: populacijska kriza i naseljivanje, Problemi sjevernog Jadrana 3, Rijeka 1981, str. 24, 27.
[66] M. Bertoša, isto, str. 61, 84.
[67] P. Blaznik, Kmečka naselja, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Ljubljana 1970, str. 614, 615.
[68] M. Prelog, Cres, građevni razvoj jednog malog, starog grada. Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb 1964, str. 7, 8.

aglomeraciju sa samostalnim koncentričnim jezgrama stvorilo je stanovništvo čiji su interesi bili vezani uz zemlju. U XV. stoljeću nova orijentacija prema luci pokazuje da se promijenila i društvena struktura grada. Interesi novog urbanog stanovništva — obrtnika, trgovaca, pomoraca — bili su usmjereni na more, no pretežni dio stanovnika ostao je ipak vezan uz zemljoradnju i stočarstvo, što je nužno dalo karakter i velikom broju gradskih kuća, oblikujući ih s obzirom na funkciju i prostorni raspored na razini seoske kuće. Jedino se u središtu grada javljaju nešto reprezentativniji objekti, male »palače«, ili oni objekti koji spajaju stanovanje s obrtničkom radionicom ili trgovinom.

Dalji razvoj grada karakteriziraju razvijena predgrađa — tokom XVII. stoljeća uključena još u fortifikacijski sistem grada, a u XVIII. stoljeću nizovi malih ulica teku okomito na gradski zid, pogotovo u istočnom dijelu grada, i rezultat su ubrzane izgradnje u tom razdoblju.

IV. *Razdoblje od početka XIX. stoljeća nadalje*

U pravilu više ne nastaju nova gradska ni seoska naselja. Osamljeni primjer u Istri jest izgradnja naselja Čepić, nakon *završenih* melioracijskih radova. To je naselje tipična duguljasta aglomeracija uz cestu. Najmlađeg postanka je rudarski centar Raša (organiziran 1937. pod Italijom), izgrađen u vezi sa svojom osobitom ekonomskom funkcijom u zoni bogatoj ugljenom.

U tom periodu vrlo su ograničene inovacije u urbanističkoj organizaciji naselja — radi se uglavnom o proširivanju perifernih zona, a najveći dio nastanjenih centara i sela zadržava svoj tradicionalni karakter naselja na uzvišenjima. Međutim, razvoj sada teče brže u onim mjestima koja su izrasla uz važnije putove i na raskršćima (Barban, Bale, Vodnjan, Žminj, Savićenta, Kanfanar), a naročito je pojava željeznice (krajem XIX. stoljeća) utjecala na razvoj naselja uz prugu u nizini. Do dinamičnog razvoja dolazi također u većim i manjim priobalnim naseljima, jer raste značenje pomorstva, pa su ovamo usmjereni putovi urbanizacije i industrijalizacije.

U starim gradićima i selima u unutrašnjosti dolazi do suprotnih pojava: njihova srednjovjekovna zaštitnička i strategijsko-vojnička funkcija je prestala, a njihov izolirani položaj uvjetuje depopulaciju i deagrarizaciju, te opći gubitak života. Slična sudbina zadesila je i naselja u visinskim predjelima sjeveroistočne Istre i na otoku Cresu, jer prestankom stočarskog načina privređivanja ona gube svoju osnovnu životnu funkciju.

c) Tipovi i razvoj kuće i kućišta

Česta forma najprimitivnijeg skloništa jest šatorasta konstrukcija od trstike ili pruća na kružnoj osnovi, koja osigurava dobro odvodnjavanje i predstavlja najracionalniji statički sklop. I kamenom se primitivno sklonište racionalno gradi na kružnoj osnovi.[69] Međutim, prastara primitivna mediteranska

[69] A. Mohorovičić, Analiza razvoja pučkih nastambi na otočnoj skupini Lošinj-Cres, Ljetopis JAZU 60, Zagreb 1953, str. 390. Kružni oblik nastambe povezuje se sa starijim mediteranskim predindoevropskim supstratom megalitske kulture.

nastamba tipa bunje ili kažuna[70] nije pružala uvjete prostornog razvitka zbog svog kružnog oblika i sistema presvođenja. Ovalna osnova u primitivnim oblicima proizlazi kao logično povećanje tijesne kružne osnove; na ovalni kameni zid rađen »u suho« polažu se potporni stupovi i prekrivaju trstikom ili slamom. Konstrukcije okruglog i ovalnog tlocrta nalazimo još danas na prostoru Istre, Krasa i sjevernojadranskih otoka, uglavnom u funkciji gospodarskih objekata (kažun, teza, mošuna, tamar, gumno); među najelementarnijim pravokutnim oblicima nalazimo također slične zgradice na poljima i pašnjacima (dvor, štalica, mošuna), kao vinogradarske ili ribarske kolibe, te stambene jednoprostorne kućice — »ognjenice« iz sjeverne Istre i tip kuće s otoka Suska.[71]

Ovaj četverokutni oblik nastambe nastao je prvotno kao streha od laganog biljnog materijala i pruća naslonjena na strminu brijega ili stijenu, kvadratične osnove. Iz takvog zaklona razvila se jednostrešna kuća, koja je zatim izrasla u visinu (zbog potrebe za dodatnim prostorijama na skučenom terenu). Na sličan način od dvostrešnog zaklona na kvadratičnoj osnovi razvila se kuća s dvije strehe, prizemnica, i zatim kuća na kat (najčešći tip kuće u priobalnom području).[72]

Vertikalni razvoj kuće došao je do punog izražaja upravo u primorskom tipu kuće, uvjetovan zbijenošću prostora malih ruralnih i urbanih naselja. Pri takvom vertikalnom razvoju osnovni životni prostor primorske kuće — kužina, našla se u potkrovlju, gdje iz otvorenog ognjišta bez dimnjaka dim izlazi kroz krovni pokrivač.[73]

U takvom razvoju kuća je zadržala elementarni jednoprostorni tlocrtni raspored. Najniža etaža (konoba) služila je u starijem tipu ovih kuća za smještaj stoke i prehrambenih proizvoda, a iznad nje je bila stambena prostorija (ili više njih vertikalno postavljenih, a u kasnijem razvoju i pregrađenih zidovima u manje prostorije). U prizemnom tipu kuće prostor je pregrađen u kuhinju i sobu, staja je isključena iz kuće u dvorište, te »konoba« služi samo kao ostava.

Iz povijesnih podataka saznajemo da je većina seoskih kuća u prošlosti pripadala tipu jednoprostorne prizemnice, izgrađene ili sasvim od drvenog materijala ili s kamenim zidovima, krova pokrivenog slamom. Tako su kuće istočnog dijela Furlanije (uz dolinu Soče) u XVI. stoljeću bile većinom drvene prizemnice.[74] Slične kuće bile su najvjerojatnije i na visočjima Idrije i Banjšćice, jer su ta područja obilovala šumom. Još na samom početku XX. stoljeća u istočnoj Furlaniji mogli su se naći tragovi sličnog tipa kuće (pretvorene u staje) — grubih zidova od kamena i zemlje, sa strmim slamnatim krovom, na

[70] Ć. Iveković, Bunje, čemeri, poljarice, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925. T. Stepinac-Fabijanić, Narodno graditeljstvo jugozapadne Istre — kažuni, Histria historica 4—5 (u tisku).

[71] A. Freudenreich, Narod gradi na ogoljelom krasu, nav. dj., str. 43—72.

[72] B. Kojić, nav. dj., str. 29.

[73] A. Freudenreich, nav. dj., str. 186—188. Takav smještaj ognjišta (s napom i dimnjakom ili bez njih) nalazimo uglavnom na srednjem i južnom Jadranu, pogotovo na otocima. A. Freudenreich smatra tu pojavu stranu narodnom duhu, nastalu utjecajem urbanog razvoja graditeljstva, gdje ognjište i kuhinja više nemaju ulogu središta kuće, nego postaju »nusprostorijom«.
M. Viličić, Arhitektonski spomenici Senja, Radovi JAZU, knj. 360, Zagreb 1971, str. 124. Ovdje nalazimo nekoliko primjera ognjišta u potkrovlju: najstariji datirani sačuvani profani objekt Senja (natpis glagoljicom iz 1477) imao je u prizemlju konobu, strmo vanjsko stepenište vodilo je na kat, a kuhinja s otvorenim ložištem bila je u potkrovlju (na trećoj etaži zgrade!), kako je to često u romaničkih kuća.

[74] M. Sanuto, nav. dj. (opis iz god. 1502—1503).

čijem su sljemenu stršali snopići slame, stavljeni radi ukrasa, i blagoslovljena maslina za obranu od nevremena.[75] Prema opisima biskupa Tommasinija iz XVII. stoljeća Istra je imala kuće pokrivene slamom i na području Buzeštine; u samom gradu Buzetu, međutim, on spominje kuće pokrivene kamenim pločama, koje su već počeli zamjenjivati crijepom.[76] Nadalje, imamo nekoliko podataka o slamnatoj kući na području doline Soče (Kobarid) i na obroncima Učke,[77] a u Pazinu ih potvrđuju austro-ugarske grafike XIX. stoljeća.[78] Svakako su takve kuće u Buzeštini i u centralnoj Istri gradili sami seljaci (Hrvati) u periodu od svog dolaska u te krajeve do XVII. stoljeća, pa čak još i u XIX. stoljeću,[79] a u mnogim selima Ćićarije zadržala se stara slamnata kuća, »striha«, čak do početka XX. stoljeća.[80]

Ta široko rasprostranjena jednoprostorna prizemnica u Istri bila je uglavnom građena od kamena usuho ili od kamena vezanog zemljom, četverokutnog tlocrta i s krovom na dvije vode, pokrivenim slamom. Krovište te građevine bilo je drvene konstrukcije (grede spojene drvenim klinovima), bez stropa i prvotno bez dimnjaka. Zabatni zidovi ponekad su bili malo podignuti iznad površine slamnatog dijela (radi bolje zaštite od vjetra); takav tip građevine još danas nalazimo u sjeveroistočnim dijelovima Istre, u funkciji pastirske štalice, »dvora«. Jedna varijanta tog oblika nastambe u Istri jest građevina u kojoj je prvotno jedna prostorija pregrađena u dva dijela zidom od pletera (pared) — jedan je prostor za stanovanje ljudi, drugi za smještaj životinja.[81] Razvijeniji oblik jednoprostorne kuće strešnice ima dograđen dimnjak na zabatnom zidu (ponekad i samo ognjište izbočeno izvan zidnog plašta, tzv. »tornica« u istočnim i sjevernim krajevima Istre).

Na području sjevernojadranskih otoka nalazimo primjere takvih najstarijih i najelementarnijih građevina, koje su još u ovom stoljeću služile za

[75] Podatak i crtež A. Lorenzija iz 1914. god. u radu B. Nice, La casa rurale nella Venezia Giulia, Bologna 1940, str. 7.

[76] G. F. Tommasini, De commentarii storici-geografici ...

[77] G. Bancalari, nav. dj.

[78] Die Osterreichische-Ungarische Monarchie., nav. dj.

[79] M. Bertoša, nav. dj., str. 160, 174; D. Klen, Postanak naselja Flenga, Delića,, Kloštra ..., str. 36.

[80] J. Mikac, Striha, Problemi sjevernog Jadrana 1, Rijeka 1963, str. 281—295. (detaljan opis slamom pokrivene kuće »strihe« i njezina krovišta iz sela Bresta u Ćićariji; još 1897. dvije su obitelji stanovale u takvim kućama).
B. Nice, nav. dj., str. 120, 123, 124. U poglavlju o difuziji i glavnim karakteristikama osnovnih oblika istarskih kuća autor svrstava tip elementarne jednoprostorne kuće, kakve je zatekao u po jednom primjeru u Žejanama i u Novoj Vasi kod Mirne, u kategoriju preživjelih formi (forme residuali); takvi oblici kuća s jednom prostorijom i uglavnom slamnatim krovom prostirali su se u davnini po velikom dijelu Istre i Krasa. Prema Niceu, to bi bio utjecaj sa sjevera, iz grupe srednjoevropskih tipova kuće (koje karakteriziraju strmi krovovi pokriveni daščicama ili slamom), koji se postupno degradira idući prema jugu (tako da npr. u Postojni i oko Podgrada egzistira u svom elementarnom, primitivnom obliku jednoprostorne nastambe, a u Istri je već gotovo nestao taj preživjeli tip kuće). Klasificirajući taj tip kuće kao srednjoevropski (za razliku od južnoevropskih tipova kuće koji prevladavaju u Istri) i dovodeći ga u vezu s njemačkim utjecajem (Rauchstubenhaus; einzelliges Haus), Nice ovdje ne navodi da su te elementarne forme kuća niz stoljeća bile karakteristične upravo za slavensko ruralno stanovništvo, koje je donijelo sa sobom mnoge elemente te kuće i njihove nazive (naročito u konstrukciji krovišta) prilikom doseljenja na istarsko područje.

[81] B. Gotthardi Pavlovsky, Osnovna etnografska obilježja istarskog ruralnog prostora ...., nav. dj., str. 251.

stanovanje.[82] To su primitivne nastambe izgrađene u suhozidu (zvanom »mocire«), koje stanovništvo na otocima Susku i Srakane naziva »slamne kuće«. Tlocrt im je relativno pravilan kvadrat, zidovi građeni suhozidnom tehnikom debeli su u podnožju i do jednog metra, dvostrešni pokrov od trstike leži na laganoj drvenoj konstrukciji (sljemenska greda počiva na dva stupa nosača na zabatnim stranama, a kose gredice položene su direktno na zid obiju dužih stijena). Jedina prostorija te nastambe ima samo jedan otvor (vrata), ognjište je u suprotnom uglu, a dimnjaka nema. Suhozid tih građevina izgrađen je dvostrukim slaganjem kamenja, tako da je središnji dio ispunjen sitnijim materijalom. Nastambe toga tipa u pravilu su smještene na uzvisinama, odnosno padinama zaštićenima od bure, s pogledom prema moru (na objema Srakanama i na Susku).

Prilikom komparativne analize[83] tih primitivnih nastambi i sačuvanih dijelova suhozidne konstrukcije na arheološkim prethistorijskim lokalitetima kvarnerskih otoka Lošinja i Cresa (Kosičina, sjeverno od Važmine na Cresu; iznad Nerezina podno Osoršćice; sjeverno od Ustrina) ustanovljena je začudna identičnost u funkcionalnoj, konstruktivnoj i oblikovnoj koncepciji građevnih elemenata, kao i u funkcionalno zaštićenom od vjetrova i istodobno dominantnom smještaju na uzvisinama obiju skupina objekata, koje potječu iz toliko različitih i udaljenih vremenskih razdoblja.

S obzirom na to da ostali primjeri takvih jednoprostornih primitivnih nastamba s područja otoka Cresa i Lošinja (Čunski, Orlec, Podol) pokazuju mnoge promjene nastale tokom daljeg razvoja (i time su se po koncepciji gradnje udaljile od prvotnog prethistorijskog prototipa), zaključuje se da je upravo područje malenih i izoliranih otočića Suska i Srakana najduže zadržalo najčistiji prethistorijski prototip, jer su se tu vjerojatno najduže održali u izolaciji od rimskog i kasnije bizantskog utjecaja nekadašnji starosjedioci Iliri, poznati kao vrlo otporan i konzervativan narod, koji se zatim asimilirao s doseljenim Slavenima — Hrvatima. Kontinuitet na relaciji Iliri — Slaveni nalazimo, osim u očuvanosti i preuzimanju oblika nastambi, također u brojnim drugim elementima ilirske kulture.[84] Značajan faktor koji je doveo do simbioze tih dviju graditeljskih tradicija jest njihova identična struktura, jer i prvotna ilirska i kasnija slavenska migracija u ove mediteranske krajeve donose sa sobom tip jednoprostorne građevine megaronskog tipa. Oblici gradnje seoske nastambe nastali simbiozom ilirskog suhozida i drugih konstruktivnih i prostornih rješenja koja su bila zajednička i ilirskom i slavenskom načinu gradnje, te čuvanje stare slavenske tradicije u gradnji konstrukcije krovišta dugo su se održali na ovim izoliranim otočnim prostorima, jer ostali strani (rimski, bizantski) utjecaji nisu gotovo uopće prodrli do zabačenih i političko-ekonomski malo interesantnih otoka Suska i Srakana, tako da se ilirsko-slavenska građevinska baština nesmetano održavala u svom elementarnom obliku kroz

[82] A. Mohorovičić, Otok Susak, nav. dj., str. 353, 354. Prema autorovim riječima, posljednja nastamba građena u suhozidu u Velikim Srakanama bila je još nastanjena za vrijeme njegova rada na tom terenu god. 1953, a već naredne godine i ona je bila pretvorena u gospodarsku zgradu, kao i ostale slične građevine na tom otoku. Na Susku se taj prijelaz odvijao već prije.

[83] A. Mohorovičić, Analiza razvoja pučkih nastambi na otočnoj skupini Cres-Lošinj, nav. dj., str. 387—400; A. Mohorovičić, Otok Susak, nav. dj., str. 349—380.

[84] M. Gavazzi, Kulturna analiza etnografije Hrvata, Narodna starina 7, Zagreb 1930, str. 4, 5. A. Stipčević, Iliri, nav. dj., str. 76—82.

duga stoljeća do naših dana. Na istom prostoru došlo je daljim razvojem i do formiranja naprednijih oblika građevina: i dalje temeljni oblik ostaje jednoprostorna nastamba, ali se dodaju novi konstruktivni elementi (kameni zid vezan malterom; maleni prozori u zidu; u daljoj fazi nad ognjištem se izgrađuje napa i dimnjak, a ponekad se ognjište izdvaja u dograđeni prostor). Oblik ove jednoprostorne kućice s već razvijenom konstrukcijom dimnjaka razvio se najkasnije već u XIV. stoljeću (sudeći po analogiji s datiranim objektima istog razvojnog stupnja u Velom Lošinju).[85]

Prijelazom na izgradnju masivnog vezanog zida (taj prijelaz sa suhozida na stabilniji vezani zid odvijao se vrlo polako; na Srakanama su posljednje suhozidne nastambe napuštene tek u ovom stoljeću) usvojila se također izgradnja pokrova kamenim pločama, »škriljama«, i u trokut zidani zabatni zidovi, što je općenita razvojna karakteristika mediteranskog konstruktivnog sistema, ali su građevine takvog tipa zadržale i neke elemente slavenske drvene konstrukcije krovišta (npr. potpornji za škriljem popločani krov).

Sličan dalji razvoj odvijao se i u već opisanom elementarnom tipu kuće »strešnice« na istarskom području. I tu dolazi do preuzimanja općeg mediteranskog načina gradnje (kameni zid vezan malterom, napa s dimnjakom); to je tzv. sredozemni »kaminski tip« kuće.[86] Povrh toga, u ovoj fazi krovišna konstrukcija se zatvara stropom, te dolazi do vertikalnog rasta kuće (značajnog za zgusnuta kasnosrednjovjekovna naselja).

Kao interesantan i specifičan konstruktivni detalj ovdje se spominje drveni arhitrav,[87] ugrađivan kao nadvojni element iznad ulaza (ili povrh kamenog nadvratnika), sa svrhom da preuzme opterećenje zida nad vratima. Taj element ukazuje na to da su graditelji takve kuće imali veće iskustvo u izvedbi drvenog nadvoja nego kamenog i da su imali više povjerenja u drvo nego u kamen. Takav detalj nalazimo na mnogim područjima sjevernojadranskih otoka i u Istri, od najprimitivnijih suhozidnih objekata (Srakane) do objekata razvijenije, pa i stilski jasno određene ruralne arhitekture (Susak, Ustrine, Beli, Krk, Koštabona, Sv. Lovreč, Poreč), i on zasigurno govori o ranom utjecaju slavenskog ruralnog graditeljstva.

S obzirom na izoliraniji položaj i slabiji doseg stranih utjecaja, te na konzervativnost stanovništva u čuvanju tradicijskih oblika, ruralna kuća otočnog prostora razvijala se s više autentičnosti, ali i sporije od srodnog tipa na istarskom poluotoku.[88] U tom smislu postoji također razlika između primitivnijih i arhaičnijih oblika otokâ Srakana i Suska, te područja Cresa i Lošinja, gdje su već naglašenija stilska obilježja.

[85] A. Mohorovičić, Otok Susak, nav. dj., str. 357—369.

[86] B. Nice, La casa rurale ..., nav. dj., str. 115, 116. Autor spominje M. Murka i njegov naziv »Kaminhaus« za tip kuće rasprostranjen uz obalu; F. Cvijić, La péninsule balcanique, Paris 1918, naziva ga »kraško-mediteranskim« tipom.

[87] A. Mohorovičić, Otok Susak, nav. dj., str. 371.

[88] U Istri je postojala jaka tradicija infiltracije razvijenije rimske arhitekture, koja se širila pretežno na području obalnih gradova i u njihovu zaleđu na zapadnoj obali (ville rustice). Od srednjeg vijeka širi se utjecaj zapadnoevropske arhitekture u utvrđenim istarskim gradićima preko feudalnog višeg sloja, dok su doseljeni Slaveni u zabačenijim ruralnim predjelima imali uzor u kamenim primitivnim nastambama autohtonog stanovništva, koji su stopili s vlastitim građevnim iskustvom, a tek od doba romanike naglo su počeli poprimati urbane arhitektonske elemente i urbanu organizaciju prostora, s brojnim karakteristikama arhitektonskih stilova, ali i zadržavajući mnoge vlastite prvobitne elemente.

Razvoj kuće u doba romanike odvijao se u vertikalnom smjeru — rast seoske kuće u visinu ostavlja u prizemlju staju ili konobu, a na katu je prostor za stanovanje; istodobno dolazi i do razvoja ognjišta s napom i dimnjakom. Iz doba romanike poznata je kuća na kat s napom i dimnjakom iz Poreča, tadašnjeg istarskog većeg središta. Na otocima sjevernog Jadrana u to doba, pa još i u XIV. stoljeću, prevladavali su prijelazni oblici nastambe na kat s ognjištem bez nape i nastambe s napom i dimnjakom.[89]

Funkcionalna koncepcija organizacije unutrašnjosti i temeljni oblik vanjskog plašta kuće od romanike do XIX. stoljeća nisu se mijenjali; površne promjene zahvatile su uglavnom ukrasne detalje.

U utvrđenim i urbaniziranim gradićima Istre od XV. stoljeća dolazi do jačanja gradskog obrtničkog sloja (obrtnici, trgovci, pomorci), ali je kuća još na razini seoskog doma jer se pretežni dio stanovništva još bavi obradom zemlje ili stočarstvom. Na primjeru »Benkove hiše« iz Črnoga Kala, izgrađene 1489. (najstarija datirana ruralna kuća u Istri), vidimo oblik reprezentativnog renesansnog doma bogatijeg seljaka. Ima dva kata, drvene unutarnje stepenice i stropove i malene prozore (drugi kat je niži i naknadno dodan kasnije, ali nije poremetio cjelinu). Tu kuću gradila su dva sposobna majstora iz Sočerge, koji su svoja imena i godinu izgradnje uklesali u nadvratni monolitni kamen.[90]

Vertikalno građena kuća zadržava najjednostavniji raspored prostorija (jednoprostorni princip), a u prizemlju nastaje obrtnička radionica ili trgovina; takvi se objekti obično osnivaju u gradskim središtima, dok se na rubnom području šire rustični tipovi kuća na kat, te prizemnice i potleušice nižeg društvenog sloja. Socijalnu urbanističku podjelu na središnju jezgru i anonimnu arhitekturu periferije preuzima zatim i selo; vrhunac socijalne rajonizacije dosegnut je u barokno doba.[91]

Nakon političko-ekonomskih nedaća i etničko-demografskih perturbacija (opisanih u poglavlju o razvoju naselja) tek je XVII. stoljeće u Istri donijelo veći procvat arhitekture, a elementi renesansnog, zatim baroknog stila utjecali su također na izgled ruralnih objekata (utjecaj urbaniziranih centara i stranih evropskih stilova očituje se ne toliko u organizaciji prostora — u središtu kućnog života još je uvijek ognjište — nego više u vanjskim dekorativnim elementima).

Za Rovinjsko Selo[92] imamo opis najstarije kuće s točno određenim datumom (kuća Pokrajac iz 1656). Nastala je 130 godina iza osnivanja sela (po doseljenju hrvatskih porodica iz dalmatinskog zaleđa), a svakako predstavlja viši stupanj razvitka kuće, nastao mnogo ranije (katna konstrukcija s vanjskim stepeništem i »baladurom«, terasom). Interesantan je podatak da su najstarije kuće u Rovinjskom Selu s vanjskim stepeništem i »baladurom« imale i u unutrašnjosti mali otvor u podu i postavljene drvene ljestve ili stepenice radi mogućnosti saobraćanja između kata i konobe iznutra (što bi moglo značiti da je vanjsko stepenište i »baladur« kasniji pridodatak takvoj elementarnoj kući). S estetske strane »baladur« predstavlja dekorativni element na kući, koji pruža različite mogućnosti oblikovanja vanjskog prednjeg izgleda kuće. Prvi oblici

[89] A. Mohorovičić, Analiza razvoja pučkih nastambi, nav. dj., str. 394, 395.
[90] I. Sedej, Črni Kal, nav. dj., str. 17, 18.
[91] I. Sedej, Ljudske prvine v urbanizmu in arhitekturi koprskega obrobja, nav. dj., str. 40, 41.
[92] Vj. Bratulić, nav. dj., str. 54—59.

su jednostavni i nepokriveni, a zatim dobivaju stupove i krov na jednu ili dvije vode.

U XVIII. stoljeću arhitektura ruralnih sredina u Istri i na otocima još se uvijek relativno autohtono razvijala; svi dotadašnji utjecaji stilova zastupljeni su u dekorativnim elementima seoskog doma (oblici prozorskih okvira, portala itd.), ali još ostaju naglašena tradicionalna arhitektonska shvaćanja: jednoprostorna osnova pri vertikalnoj podjeli prostora; na izgled vanjske fasade (neožbukane) utječe unutrašnja funkcionalna podjela prostora, zato je odnos prozora nesimetričan (ali se izgled prozora prilagođava vladajućim stilovima dekorativnim detaljima i izmjenom proporcija); nizanjem etaža u visinu (prema potrebama porodice) ostaju vidljive slobodno oblikovane fasadne osi (razine podova), jer fasada ostaje neožbukana.

U XVIII. i XIX. stoljeću potpuno je, dakle, izgrađen i raširen tip seoske kuće kakvu još danas povremeno nalazimo na cijelom istarskom i otočnom području:[93] to je kamena kuća podignuta na kat (kuća na »jedan pod«), s dvostrešnim krovom (»na dvi vode«) pokrivenim kanalicama, crijepom, ili, ranije, kamenim pločama (»škrilama«). Osnovni tlocrt je jednoprostoran i vertikalno se ponavlja (na jedan ili dva poda): prizemlje (»konoba«) služi za spremanje hrane, pića i alata (prvotno je tu i staja); kuhinja (»kužina«) je na katu, s ognjištem i napom koja ulazi u dimnjak a iznad je još soba. U nekim kućama ovoga tipa došlo je već i do horizontalne podjele prostora, pa su u svakoj etaži po dvije prostorije (prvobitno jednoprostoran raspored podijeljen je pregradnim zidovima). Karakterističan i atraktivan dio ove kuće predstavlja vanjsko kameno stepenište, koje u donjem dijelu često ima nadsvođen ulaz (»voltu«) u konobu, a pred ulazom u kuhinju na katu je proširenje — trijem (»baladur«), prvotno u sasvim minijaturnom elementarnom obliku, a kasnije se razvija u sve veći i značajniji prostor (proširenje životnog prostora). U XIX. stoljeću taj pretprostor se konačno razvio i poprimio funkciju terase, na što je posredno utjecala gradnja kamenih cisterni (»šterni«), postavljenih pred kuću katnicu.

Kameni baladur s vanjskim stepenicama široko je rasprostranjen motiv ne samo u Istri nego na čitavom prostoru od Krasa do Liburnije, u Hrvatskom primorju i na sjevernojadranskim otocima i dalje uz obalu. Neki autori[94] smatraju tu pojavu furlanskim utjecajem. U Furlaniji su se razvili balkoni na prednjim fasadama kuća kao posljedica uvođenja uzgoja kukuruza: zbog potrebe za prostorom za sušenje kukuruza seljaci su konstruirali drvene balkone duž cijele prednje fasade, te su oni postali karakteristika tradicionalne furlanske kuće (kao i izbočena ognjišta i dvorišta, »corti«). Budući da su furlanski balkoni uvijek od drveta (granica je uglavnom na Soči) i karakterističnog izgleda (koji bi se dao bolje povezati s tzv. »gankom« sjeverno od toga područja), a balaturi (s izgledom lode) i vanjske stepenice su u Istri i ostalim obalnim zonama uvijek od kamena (i nisu povezani sa sušenjem kukuruza, nego eventualno voća), njihov bi se razvoj prije mogao povezati s općim mediteranskim (južnoevropskim) razvojem kuće i vertikalnom organizacijom prostora, gdje stepenice postaju nužan element kuće.[95]

[93] B. Nice, nav. dj., U svojoj klasifikaciji tipova kuća, autor tu kuću naziva »stariji istarski tip« (tipo istriano antico).
[94] B. Nice, nav. dj., str. 122, 123, 126.
[95] A. Freudenreich, Narod gradi na ogoljelom krasu, nav. dj., str. 83—91. M. Viličić, nav. dj., str. 124. Tip kuće s »balaturom« i vanjskim stepeništem u

I pojava izbočenog ognjišta, »tornica«, »spahnjenca«, nije nužno furlanska karakteristika ili venecijanska, jer se i taj motiv može naći široko rasprostranjen u mediteranskom prostoru i veže se uz postupni razvoj dimnjaka. Značajan je za područje Krasa, sjeverozapadne i sjeveroistočne Istre, zatim je proširen na sjevernojadranskim otocima i dalje na obalnom području.[96]

U XIX. stoljeću tornica se često pojavljivala uz tzv. kuće pozemuljke na istočnom dijelu Istre (i dalje na području Liburnije i Primorja). Takve prizemne, često slamom pokrivene kućice usvojile su vjerojatno motiv izbočenog ognjišta i dimnjaka radi bolje zaštite od požara.[97]

Također u XIX. stoljeću pojavljuje se još jedan značajan konstruktivni motiv — visokim zidom zatvoreno dvorište, »korta«. U Istri se pojavljuje takav motiv prilično raspršeno i češći je na zapadu i sjeverozapadu, na Krasu je takva organizacija kućišta dosta česta, a u goričko-tršćanskoj zoni i na području Monfalkona dominira, te bismo tu pojavu mogli povezati s direktnim furlanskim utjecajem u periodu razvijenije privrede i jače individualizacije (iako je organiziranje prostora prema zatvorenom dvorištu možda još rimskog podrijetla). Svakako, ove pojave karakteristične za XIX. stoljeće na tom području traže još detaljnu analizu i komparativan osvrt.

Još se jedan temeljni tip istarske kuće[98] razvio u istom periodu: to je također kuća na kat (prvotno jednoprostorno tlocrtno organizirana), ali je kuhinja u prizemlju, sobe su na katu, a veza između njih su drvene unutrašnje stepenice.

Prema tome, oblikovanje prostora kuće doživljava velike promjene u XIX. stoljeću, što je u vezi s nastankom novih životnih uvjeta i novih odnosa (industrijalizacija). Autohtoni razvoj seoske arhitekture tekao je relativno neprekidno sve do XX. stoljeća, kada seljaci i seoski obrtnici prestaju primjenjivati arhitektonska rješenja na osnovi vlastitog iskustva, lokalnim sredstvima, domaćim oruđima i u svojoj vlastitoj tehnici.[99] Za ruralne istarske gradiće možemo već ranije ustanoviti postupno sve jače podlijeganje utjecaju gradske (zapadnoevropske urbane) arhitekture, iako se sve više osjeća dah provincijalizma i zatvorenosti.[100]

U seoskoj kući dolazi do funkcionalnih i konstruktivnih izmjena: ona se zatvara visokim zidom i reprezentativnim kamenim portalom (»portunom«) s drvenom ili željeznom ljesom (Kras, zapadna i južna Istra); tlocrtna osnova više nije jednoprostorna, dolazi do brojnih adaptacija ili zastarjeli, tradicionalni oblici kuće preuzimaju ulogu gospodarskog objekta (na vanjskoj fasadi ostaje prijašnja stambena funkcija vidljiva i prepoznatljiva). Ovaj utjecaj gradskog načina zidanja proširio se i na materijale za gradnju (opeka, beton), a kameni plašt kuće nastoji se »sakriti« premazom žbuke. U ruralnom komp-

Senju spominje dokument iz 1365. godine (»unius domus cum balladurio exteriori«); kuću na dva kata potvrđuje još raniji dokument, iz 1243. g. Nije nam poznato tko su bili i odakle majstori graditelji.

[96] A. Freudenreich, Narod gradi na ogoljelom krasu, nav. dj., str. 125, 126, 170, 181, 182.

[97] B. Gotthardi Pavlovsky, Osnovna etnografska obilježja ..., nav. dj., str. 252.

[98] B. Nice, La casa rurale; nav. dj., str. 83, 85. Ovaj tip kuće autor naziva »novijim istarskim tipom« (tipo istriano recente).

[99] B. Kojić, nav. dj., str. 15.

[100] M. Prelog, Pred umjetničkom baštinom Istre, nav. dj., str. 180.

leksu često dolazi do razbijanja homogenosti i ljepote unošenjem arhitektonskih oblika koji nisu funkcionalno i estetski prilagođeni ambijentu.

ZAKLJUČAK

Rat, vatra, urbanizacija, migracije, melioracija terena, novi oblici privrede i socijalne transformacije vodeći su faktori koji uzajamno djeluju na ubrzavanje promjena u arhitekturi urbanih i ruralnih sredina. Današnje selo naročito je zahvaćeno tim promjenama; moderan način života i stanovanja odbacio je gotovo u potpunosti tradicijsko nasljeđe seoskog graditeljstva, a orijentirao se na puku imitaciju (uglavnom loših) motiva suvremene gradske, odnosno prigradske arhitekture.

Istra je naročito zahvaćena takvim procesom, jer su turistička područja podvrgnuta intenzivnoj urbanizaciji (krajolik u priobalnim zonama mijenja se tako reći preko noći, no vrlo često je novi izgled katastrofalno nagrđujući i nefunkcionalan). Istovremeno predjeli u unutrašnjosti sve više ostaju prepušteni zubu vremena i osamljenosti.

U takvoj situaciji važno je ukazivati na vrijednosti tradicijskih graditeljskih ostvarenja, pa i onih najskromnijih i najsvakidašnjijih, da bi se još postojeće ambijentalne cjeline ili karakteristični objekti ruralnog graditeljstva što bolje sačuvali i da bi se suvremena gradnja na našem selu što više prilagodila kraju i čovjeku.

Prikazani rezultati raznorodnih istraživanja razvoja i karakteristika ruralne arhitekture u Istri, na Krasu i sjevernojadranskim otocima ujedinjeni su ovim zajedničkim ciljem.

Tihomira Stepinac-Fabijanić

MODALITÀ E CULTURA ABITAZIONALE IN ISTRIA, SUL CARSO E SULLE ISOLE DEL NORD ADRIATICO: SINTESI DELLO SVILUPPO STORICO-ARCHITETTONICO

Riassunto

L'approccio interdisciplinare allo studio dell'architettura è la base sulla quale va costruita l'analisi dello sviluppo e dell'espansione dell'architettura abitazionale ed economica nel territorio rurale dell'Istria, del Carso e delle isole del Nord Adriatico.

Modalità e cultura abitazionale, organizzazione della vita quotidiana, rappresentano l'interesse centrale degli etnologi nello studio dell'architettura rurale. L'approccio etnologico contemporaneo all'esame dei fenomeni di cultura materiale è diretto alle forme di comportamento, al rapporto dei gruppi sociali verso i beni culturali, nel nostro caso verso la casa, l'economia domestica, il villaggio. Studiando questi elementi dell'architettura giungiamo alla conoscenza delle dimensioni sociali in cui essi si manifestano, veniamo a conoscere usi, costumi, abitudini ed esigenze delle persone, rispettivamente dei singoli gruppi sociali, le condizioni in cui esse vivono e le mete spirituali e creative cui aspirano, tendono.

L'architettura rurale è l'espressione globale del modo di vivere dell'uomo comune (contadino, pescatore, pastore, bracciante, artigiano, operaio). Questa architettura si sviluppa in continuazione secondo le leggi della tradizione e della secolare esperienza. Tuttavia, l'epoca moderna ha posto un limite a questo sviluppo: il popolo più non crea una propria architettura basata sulla tradizione, ma cerca di inserirsi nelle esigenze della vita contemporanea, abbandonando il proprio patrimonio culturale, le proprie forme costruttive e, in armonia con le nuove esigenze, si appropria delle forme urbane, spesso copiando i modelli non funzionali dei sobborghi delle città industrializzate.

Mentre l'architettura va unificandosi nelle sue forme, al tempo stesso cresce l'importanza e il valore del patrimonio architettonico tradizionale. In Istria a rappresentare tale specifico motivo ambientale sono i centri rurali, i villaggi appollaiati sulle cime delle colline; molti di essi giacciono sui resti di castellieri preistorici oppure sono inseriti nel nucleo urbano medievale. La loro tempestiva é adeguata tutela si pone come uno dei compiti più importanti, come nell'opera di rivitalizzazione storico-culturale.

L'architettura rurale, come quella urbana nelle singole zone dell'Istria, del Carso e delle isole del Quarnero ha attraversato diversi fasi, condizionate dall'evoluzione dei fattori locali: naturali, sociali ed economici. In considerazione dello specifico sviluppo storico delle singole regioni, abbiamo tipi diversi di agglomerati rurali, e diversi tipi di case e casupole. In relazione allo spazio ristretto tipico dei piccoli agglomerati rurali e urbani sul territorio istriano, si

è avuto uno sviluppo verticale nella costruzione delle case con un piano base a un solo vano.

In questo territorio possiamo seguire lo sviluppo della casa dalle forme più semplici ed elementari di abitazione circolare e poi quadrata a un solo vano fino alle più complesse soluzioni a più piani. Tutte queste forme e tipi di case si sono mantenuti fino all'epoca nostra su questo territorio; i più primitivi sono oggi in funzione di edifici economici e di rifugi provvisori. Alla conservazione delle forme arcaiche di architettura rurale hanno contribuito la posizione isolata, il conservativismo della popolazione e l'attaccamento alla tradizione (caratteristica questa già delle popolazioni illiriche e, più tardi, di quelle slave, soprattutto nelle zone sperdute o montane). Gli influssi dell'architettura stilizzata (per lo più dell'Europa occidentale) maggiormente sviluppata sono penetrati nei centri urbani da dove sono stati parzialmente assorbiti successivamente dagli ambienti rurali che li hanno adeguati alle proprie esigenze e concezioni estetiche.

Lo sviluppo autoctono dell'architettura rurale istriana ha avuto un corso relativamente ininterrotto fino al XX secolo, quando l'urbanizzazione e l'industrializzazione hanno provocato l'interruzione della creatività edilizia locale e della tradizionale organizzazione dello spazio. La ricerca entologica delle trasformazioni odierne all'interno degli agglomerati ruralo-urbani richiede una speciale metodologia e un approccio diverso, è questo è un compito che ci sta davanti.